

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

प्रस्तुत शोधकार्यमा नेपाल राष्ट्रको मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्ने राप्ती अञ्चल अन्तरगत प्युठान जिल्लाको भौगोलिक सीमा भित्रका कवि प्रतिभाहरूको परिचय दिदै तिनका महाकाव्य कृतिको अध्ययन गरिएको छ । नेपाली साहित्यको प्राथमिक र माध्यमिक कालमा साहित्यको विकास शून्य रहेको यस जिल्लामा आधुनिककाल उदय भएपछि टड्केश्वर गौतमको 'प्रकृतिसित' (२००५) कविता 'उदय' पत्रिकामा प्रकाशित भए पछि मात्र साहित्य सिर्जना प्रारम्भ भएको मानिन्छ । लामो समयसम्म फुटकर कविता प्रकाशन भएको यस जिल्लामा मोहन विक्रम सिंहको 'इन्कलाव जिन्दाबाद' (२०१७) कविता संग्रह नै प्युठान जिल्लाका कवि प्रतिभाको प्रथम पुस्तकाकार कृति हो । यस पछि मात्र अन्य सर्जकका साहित्यिक कृति प्रकाशित भएका छन् ।

आधुनिककालमा कविता विधाकै वर्चस्व रहेको यस जिल्लामा वि.सं. २०२२ मा हरि प्रसाद आर्चायद्वारा लिखित 'गोरक्षशाहवंश' महाकाव्य नै प्युठानको पहिलो महाकाव्यकृति हो । त्यसपछि टड्केश्वर गौतमको 'म कहाँ जाउँ' (२०३६) खण्डकाव्य, मोहन विक्रम सिंहका 'आदि विद्रोही' (२०४२), 'भिष्मकनदी र चिवेचराको कथा' (२०४२) खण्डकाव्य, कृष्णसेन इच्छुकको 'शोकाञ्जली' (२०४८) शोककाव्य, भूपेन्द्र सुवेदीका 'उपालम्भ' (२०६४) खण्डकाव्य, 'मङ्गला' (२०६७) महाकाव्य, भूपेन्द्रराज वैद्यका 'मेरो पुरानो घर' (२०६०) खण्डकाव्य, 'चम्पा' (२०६६) महाकाव्य, ठाकुर प्रसाद आर्चायको 'शिवलहरी' संस्कृतमा ईश्वर भक्तिकाव्य (२०६४), 'यात्रा' (२०६२) महाकाव्य, 'ज्वालामुखी' (२०६४) खण्डकाव्य, वि.पी. सेठाईको 'उषाकिरण' (२०६७) खण्डकाव्य जस्ता काव्यकृतिले नेपाली साहित्यको विकासमा योगदान पुऱ्याएका छन् । प्युठानी साहित्यकारहरूका केही कृतिको बारेमा आंशिक रूपमा शोधकार्य भएपनि समग्र रूपमा विश्लेषण हुन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा यस शोधपत्रमा प्युठान जिल्लाका कवि प्रतिभाद्वारा लेखिएका महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनकै क्रममा प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिको पनि सर्वेक्षण गरिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

नेपाली साहित्यमा प्युठानको योगदान, प्युठान जिल्लाका प्रमुख कवि र तिनका काव्य कृतिको विश्लेषण, प्युठान जिल्लाका कथाकार र तिनका कथाको विश्लेषण, प्युठान जिल्लाका निबन्धकार र तिनका निबन्धको विश्लेषण, प्युठान जिल्लाका केही साहित्यकारहरूको जीवनी, व्यक्तित्वका बारेमा अध्ययन तथा विश्लेषण भएपनि प्युठान जिल्लाका कवि प्रतिभाहरूद्वारा लिखित महाकाव्यका सम्बन्धमा अनुसन्धान तथा विश्लेषण अहिले सम्म भएको छैन । प्युठानका साहित्यकारद्वारा लिखित महाकाव्य के-कति छन् ? र के-कस्ता छन् ? भनेर विश्लेषण हुन नसक्नुनै शोधकार्यको प्रमुख समस्या हो । यस प्रमुख समस्यासँग गासिएका अन्य समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

(क) प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि के-कस्तो छ ?

(ख) प्युठान जिल्लामा महाकाव्य लेखनको स्थिति के-कस्तो रहेको छ ?

(ग) प्युठान जिल्लाका महाकाव्यकार र तिनका महाकाव्य के-कस्ता छन् ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

यस शोधकार्यको प्रमुख उद्देश्य प्युठान जिल्लाको साहित्यिक विकासमा देखापरेका महाकाव्यको अध्ययन गरी विश्लेषण गर्नु प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । यस प्रमुख उद्देश्यसँग गाँसिएर आएका अन्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

(क) प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि प्रस्तुत गर्नु,

(ख) प्युठान जिल्लामा महाकाव्य लेखनको स्थिति वा अध्ययन गर्नु,

(ग) प्युठान जिल्लाका महाकाव्यकार र तिनका महाकाव्यको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

प्युठान जिल्लाका महाकाव्यको समग्र रूपमा अध्ययन तथा विश्लेषण हुन सकेको छैन । केही शोधकार्य, पुस्तक एवम् पत्रपत्रिका आदिमा यस जिल्लाका महाकाव्यका बारेमा उल्लेख गरिएको सूचनाहरूलाई पूर्वकार्यको समीक्षाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

केशव सुवेदीले 'रापतीका कविता पृष्ठभूमि र परम्परा: मध्यपश्चिमका कविता' मा प्युठानी कविहरूको बारेमा चर्चा गर्दै प्युठानका साहित्यप्रेमी युवाद्वारा बनारसबाट सन्देश र सुमन जस्ता पत्रपत्रिकाको प्रकाशन तथा जिल्ला भित्रबाट प्युठान समाचार र फूलबारी जस्ता पत्रिका प्रकाशन गरी साहित्य गतिविधि अगाडि बढाएको चर्चा गरेका छन् ।

बलवहादुर महताराले 'नेपाली साहित्यमा प्युठान जिल्लाको योगदान' २०६१ शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधकार्यमा प्युठानमा स्थापित विभिन्न साहित्यिक सङ्घ संस्था र प्युठानबाट प्रकाशित विभिन्न पत्रपत्रिकाको चर्चा गर्दै हरिप्रसाद आर्चायद्वारा लिखित 'गोरक्ष शाहवंश' महाकाव्यको सामान्य चर्चा गरेका छन् ।

भीमप्रसाद अधिकारीले 'प्युठान जिल्लाका प्रमुख कवि र तिनका काव्यकृतिको विश्लेषण' २०६४, शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधकार्यमा हरिप्रसाद आर्चायको 'गोरक्ष शाहवंश' महाकाव्य तथा ठाकुरप्रसाद आर्चायको 'यात्रा' महाकाव्यको सामान्य चर्चा गरेका छन् । तर महाकाव्य विधा सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरेका छैनन् ।

टिकाराम पन्थीले 'यात्रा' महाकाव्यको भूमिका लेखनमा यात्रालाई पद्यात्मक निबन्ध भनेका छन् ।

नारायण नेपालले 'यात्रा' महाकाव्यको भूमिका लेखनमा यात्रालाई भक्तिकाव्यको संज्ञा दिएका छन् ।

इन्दिरा शर्माले ठाकुरप्रसाद आर्चायको जीवनी व्याक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन २०६५, शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधकार्यमा यात्रा महाकाव्यको चर्चा गरेकी छन् । उनले 'यात्रा' महाकाव्य पूर्वीय महाकाव्यका मान्यताअनुसार केही तत्त्वका आधारमा फरक काव्य ग्रन्थ भनेकी छन् ।

गोविन्दराज विनोदीले 'मङ्गला' महाकाव्यको भूमिका लेखनमा 'मङ्गला' महाकाव्य नयाँ चिन्तन र मितव्ययी शब्द शिल्पको सुन्दर कृतिका रूपमा प्रस्तुत भएको नारीप्रति सम्मानको सन्देश दिने महाकाव्य हो भनेका छन् ।

खेमराज शर्माले 'राप्तीदूत' साहित्यिक पत्रिकामा सुवेदीको मङ्गला महाकाव्यको चर्चा गरेका छन् । उनले सुवेदीको 'मङ्गला' महाकाव्य नारी शिक्षामा आधारित प्रगतिवादी

विचारले ओतपोत प्युठानको उत्कृष्ट महाकाव्य भनेका छन् । तर काव्य तत्त्वको आधारमा विश्लेषण गरेका छैनन् ।

शिवारावतले 'भूपेन्द्रराज वैद्यको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन' २०६८ शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधकार्यमा 'चम्पा' महाकाव्यको चर्चा गरेकी छन् । उनले समाजमा व्याप्त रहेको जातीय भेदभाव, छुवाछुत प्रथा, विकृति विसङ्गति, शोषक र सामान्ती वर्गको अन्त्य गर्नुपर्ने सोच भएको महाकाव्य भनेकी छन् ।

देवेन्द्र कुमार रिजालले 'अर्न्तध्वनि' साहित्यिक पत्रिकामा 'मेरो अनुभूतिमा मङ्गला महाकाव्य' शीर्षकमा मङ्गला महाकाव्यको चर्चा गर्दै 'नेपाली समाजको मर्म खोतल सफल 'मङ्गला' महाकाव्य नेपाली समाजको अमूल्य नीधि हो' भनेका छन् तर उनले पनि महाकाव्य विधा सिद्धान्तका आधारमा समग्र रूपमा विश्लेषण गरेका छैनन् ।

१.५ औचित्य र महत्त्व

नेपाली साहित्यको विकासमा योगदान दिने प्युठान जिल्लाका महाकाव्यहरूका बारेमा यस शोधपत्रमा विश्लेषण गरिएको छ । यस प्रकारको क्षेत्रीय अध्ययनले सम्बन्धित क्षेत्रको साहित्यको परम्परा विकास र प्रमुख काव्यकृति विश्लेषण गर्ने हुनाले यसको महत्त्व रहेको छ । यस विषयमा जानकारी लिन चाहिने जिज्ञासु पाठकहरूका लागि यस्तो क्षेत्रीय अध्ययन सूचनाप्रद एवम् उपयोगी बन्न सक्छ । यस शोधपत्रमा प्युठान जिल्लाका महाकाव्यको विश्लेषण व्यवस्थित र प्रामाणिक अध्ययन गरिने हुँदा यसले क्षेत्रीय अध्ययन अनुसन्धान परम्पराको विकासमा पनि टेवा पुऱ्याउन सक्दछ । साथै समग्र नेपाली साहित्यको पनि पर्याप्त सामग्री उपलब्ध गराउने हुँदा प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य स्वतः स्पष्ट हुन्छ । यसका साथै भविष्यमा शोधकार्य गर्न चाहने शोधार्थीहरूका लागि पनि आवश्यक ऊर्जा प्रदान गर्ने भएकाले प्रस्तुत शोधपत्र उपयोगी रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्यमा प्युठान जिल्लाको भौगोलिक सीमाभित्र रही त्यस क्षेत्रका कवि प्रतिभाद्वारा लेखिएका महाकाव्यको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसक्रममा प्युठान

जिल्लाको काव्य परम्परा तथा पृष्ठभूमिको समेत चर्चा गर्दै प्युठानका नेपाली भाषामा प्रकाशित महाकाव्यको मात्र विश्लेषण गर्नु यस शोधकार्यको सीमाङ्कन हो ।

१.७ शोधविधि

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रमा शोधविषयसँग सम्बद्ध सामग्रीहरू प्राथमिक तथा द्वितीयकस्रोतबाट सङ्कलन गरिनेछ । प्रस्तुत शोधविषयसँग सम्बन्धित पत्रपत्रिकामा प्रकाशित टीका टिप्पणी एवम् समीक्षा आदिलाई सहायक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित क्षेत्रका विद्वान्, समालोचक र प्राध्यापकहरूबाट पनि आवश्यक जानकारी एवम् परामर्श लिइएको छ ।

१.७.२ विश्लेषणका आधार तथा ढाँचा

महाकाव्य विश्लेषणका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्द्वारा व्यक्त गरिएका विश्लेषणका आधार एवम् ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ । यी महाकाव्यलाई कथावस्तु, पात्र विधान, परिवेश, भाषाशैली, छन्दालङ्कार, उद्देश्य, रसभाव, लय विधान, वैचारिक पक्ष जस्ता तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा 'यात्रा' महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ भने चौथो परिच्छेदमा 'चम्पा' र 'मङ्गला' महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोधकार्यको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सङ्गठित सुव्यवस्थित स्वरूप प्रदान गर्नका लागि निम्नलिखित परिच्छेदमा विभाजन गरी अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । उक्त विभाजनलाई पनि आवश्यकता अनुसार विभिन्न उपशीर्षकहरूमा राखी तयार पारिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद :	शोधपरिचय
दोस्रो परिच्छेद :	प्युठान जिल्लाको साहित्यिक सर्वेक्षण
तेस्रो परिच्छेद :	'यात्रा' महाकाव्यको विश्लेषण
चौथो परिच्छेद :	'चम्पा' र 'मङ्गला' महाकाव्यको विश्लेषण
पाँचौँ परिच्छेद :	उपसंहार तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि

२.१ परिचय

यस परिच्छेदमा प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिको सर्वेक्षण गरिएको छ । जसमा परिचय, साहित्यिक पृष्ठभूमि, प्युठान जिल्लामा स्थापित साहित्यिक सङ्घसंस्थाहरू अन्तर्गत जनजागृति पुस्तकालय, देवकोटा प्रतिभा स्मारक, देवकोटा पुस्तकालय, साहित्य परिषद् प्युठान, सामाजिक अध्ययन केन्द्र, युवा साहित्य समाज साहित्यिक जागरण समूह, प्रगतिशील लेखक संघ, क्षितिज साहित्यिक परिवार लोकतान्त्रिक साहित्य सञ्चारको चर्चा गरिएको छ । यी संघसंस्थाहरूले प्युठान जिल्लाको साहित्य अध्ययनमा ठूलो सहयोग पुर्याएका छन् । जसको चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ ।

२.२ साहित्यिक पृष्ठभूमि

प्युठानी साहित्यको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई नियाल्दा नेपाली साहित्यको प्राथमिककाल (आरम्भदेखि १९४० सम्म) मा प्युठान जिल्लामा कुनै पनि साहित्यिक गतिविधि भएनन् । नेपाली साहित्यको माध्यमिक काल वि.सं. १९४१ देखि वि.सं. १९७४ सालसम्मको समयावधिलाई लिइन्छ (त्रिपाठी, २०४५:१०३) । यस अवधिमा प्रथमतः सल्यानको रूम्टी गाउँमा जन्मिएका स्वर्गद्वारी महाप्रभु, बालतपसी आदि नामबाट प्रसिद्ध नारायण क्षेत्री राप्तीको कविता सिर्जनाका फाँटमा देखापरे (केशव सुवेदी, २०५१:१३२) । प्युठानमा साहित्य सिर्जना परम्पराको सूत्रपात गरेका हुन् तर उनी बाहेक यस अवधिमा प्युठानबाट साहित्य सिर्जनामा लागेमा अरू स्रष्टाहरू देखिएका छैनन् (महतारा २०६१:३३) ।

नेपाली साहित्यको आधुनिक काल भनेर वि.सं. १९७५ देखि हालसम्मको समयावधिलाई मानिन्छ (त्रिपाठी, २०४५:१०३) । आधुनिक कालको थालनीपछि पनि करिब ३० वर्षसम्म प्युठानमा सृजनात्मक गतिविधि देखिँदैन । आधुनिक काल सुरु भएको करिब तीन दशकपछि अर्थात् वि.सं. २००५ तिरबाट विभिन्न पत्र पत्रिकाहरू मार्फत् प्युठानी साहित्यकारहरू साहित्य सिर्जनामा सक्रिय हुन थालेको देखिन्छ ।

२००७ साल पूर्व प्युठानको साहित्यक गतिविधि खासै भएको थिएन । त्यसबेला पढेलेखेका मानिसहरू नभएको त होइन भए पनि ती विद्वानहरू यज्ञ गर्ने र सप्ताह पुराण वाचन गरी त्यहाँ भएका कथालाई आफ्नो रङ्ग दिएर रङ्गाउने बाहेक आफ्ना विचारहरू स्थायी रूपमा राख्ने व्यवस्था हुन सकेन । नेपाली साहित्यको नाममा भानुभक्त आचार्य लेखनाथ पौड्याल, सोमनाथ सिग्दाल आदिका कृतिहरू पढ्न मै सीमित थियो । तिनका प्रस्तुतिकै आधारमा ठूला र साना पण्डित मूल्याङ्कन गरिन्थ्यो ।

यसरी हेर्दा “प्युठानमा राम्रो मूल्याङ्कनमा परेका पण्डितहरूमध्ये बरबोट निवासी काशीराम पण्डित, तिग्रा निवासी नेत्रविनोद आचार्य, लुङ निवासी नित्यान्द पण्डित र शशिरधर पण्डित खलंगा निवासी टीकादत्त र भिङ्ग्री निवासी यमदग्नी पण्डित थिए । त्यसबेला कही कतै पनि औपचारिक शिक्षाको व्यवस्था नभएकाले व्यक्ति वा सामूहिक मिलोमतोमा व्यक्तिगत शिक्षाको व्यवस्था गरिन्थ्यो । पण्डित हुन मात्र पढ्ने हुँदा ब्राह्मण जातीमा मात्र पढ्ने चलन थियो । पढाउने काम गर्नेलाई पाठशालाले उपाधि दिन्थ्यो । जोसँग जे थिए उनका मृत्युसँगै सबै गए ।” (सुवेदी, २०५६:८४-८९)

वि.सं. १९९२ मा सदरमुकाम खलंगामा खुलेको भाषा पाठशाला प्युठानको पहिलो सरकारी विद्यालय हो । यसले शैक्षिक जागरण ल्याउन निकै मद्दत पुरायो । तत्काल पढेलेखेका ब्राह्मण जातिले वर्तमान अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिम भन्ने ठाउँमा व्यक्तिगत लगानीमा हरिहर गौतमले खोलेको संस्कृत पाठशालामा गई पढाउन पठाए । पढाउन प्रेरित गर्नेहरूमा पण्डित टोपाराम सुवेदी, पण्डित दुर्गाप्रसाद सुवेदी आदि थिए । उनीहरूका प्रेरणाबाट पढ्नेहरूमा उमाराम भट्ट पुण्यखोला, कुलचन्द्र सुवेदी टारी, हरिप्रसाद आचार्य खैरा आदि थिए । उसै क्रममा नेपालकै रानी पोखरी संस्कृत पाठशाला मटिहानी संस्कृत पाठशाला आदिमा पढी भारतको वाराणसीमा गएर पनि केहीले परीक्षा दिए । यसरी दिनेहरूमा टंकेश्वर गौतम, शिवराज सुवेदी, मुक्तिप्रसाद सुवेदी आदि थिए । वि.सं. १९९२ पछिको समयलाई प्युठानको शैक्षिक जागरण काल भनिन्छ ।

आफ्ना विचार छन्द वा बेछन्द भए पनि लेख्नुपर्छ लेख्न सकिन्छ भन्ने प्रेरणा दिनेहरूमा खलंगा निवासी मोतीलाल श्रेष्ठले प्रभावित गरेका रहेछन् । उनले लेखेका मौलिक र निकै स्तरीय भजनसंग्रह प्रकाशित हुन नसके पनि पाण्डुलिपि अभै सुरक्षित रहेका छ । तर प्रकाशनतर्फ कसैको ध्यान गएको छैन ।

वि.सं. १९६१ मा जन्मिएर २०१३ सालमा मृत्यु भएका टोपाराम सुवेदी अर्का प्रतिभामा थिए । उनी अघोषित आशुकवि नै थिए । व्यक्तिगत रूपमा शिक्षण पेसामा संलग्न उनले कवितामै कुरा गर्थे । उनले मातृवियोगमा वि.सं. १९९९ मा लेखेको 'शोकप्रवाह' नामक खण्डकाव्यको पाण्डुलिपि उनकै छोरा कृष्णप्रसाद सुवेदीसँग रहेको बुझिन्छ ।

प्युठान जिल्लाको साहित्यिक इतिहासका बलिया खम्बा टड्केश्वर गौतम हुन् । ८०/९० वसन्त पार गरिसकेका गौतमलाई प्युठानको जिउँदो साहित्यिक इतिहास भनिन्छ । रचनाको स्तरीयता नाप्नुभन्दा पनि प्रेरणा र स्रोतका रूपमा ती सबभन्दा अगाडि छन् । २००५ सालमा बनारसबाट प्रकाशित हुने 'उदय' पत्रिकामा 'प्रकृतिसित' शीर्षकको कविताबाट कविता लेख्न थालनी गरेका गौतमले अझै कविता लेख्न प्रेरणा दिँदै आएका छन् । उनका 'प्युठानको भूगोल' (२०१७) पुस्तकका साथै थुप्रै फुटकर कविता प्रकाशित भएका छन् । उनले श्रीमतीको सम्झनामा सानो शोककाव्य पनि लेखी प्रकाशित गरेका छन् (सुवेदी, २०५६: ८५) ।

टड्केश्वर गौतमको 'प्रकृतिसित' भन्ने कविता पहिलो भनिँदै आएकोमा प्युठान वादीकोट निवासी बलबहादुर महताराले आफ्नो शोधपत्रमा प्युठानबाट सर्वप्रथम १९९४ वि.सं. मा 'ककारादि' नाममा भजनसङ्ग्रह लेखी प्रकाशित गर्ने स्वर्गद्वारीका महाप्रभु (नारायण क्षेत्री) लाई पहिलो साहित्यकार भनी उल्लेख गरेका छन् (महतारा, २०६१: ३०) ।

वि.सं. २००७ को जनक्रान्तिले देशको जागरणमा नौलो अध्याय थप्ने क्रममा २००८ सालमा तत्कालीन प्युठानका बडाहाकिम प्रतिमानचन्द्र बोहराको सत्प्रयासबाट प्युठानको रातामाटामा मुक्ति मिडिल हाइस्कूल खुल्यो र २०११ सालमा सो मिडिल स्कूल बन्यो । यही विद्यालय प्युठानको आधुनिक शिक्षाको जग थियो । तत्कालीन अवस्थामा एस.एल.सी परीक्षा केन्द्रको समस्या र पढाउने शिक्षक भारतीय भएकाले हाइस्कूल परीक्षा दिन भारत जाने क्रम चल्यो । मुक्ति हाइस्कूलमा नेपाली पढाउने शिक्षक कुलचन्द्र सुवेदीले स्कूलमा गरिने प्रार्थनाका लागि आफैँ मौलिक लेखेर गराउने गरेको चेलाहरू बताउँछन् । साहित्यिक प्रतिभाका धनी कुलचन्द्र सुवेदीका थुप्रै फुटकर कविता प्रकाशित भएका छन् । ऐतिहासिक तथ्य प्राप्त भएमा सुरक्षित राख्ने उनको बानी थियो । उनको 'प्युठानको भूगोल' र टिकासहितको 'श्राद्धविधि' प्रकाशित भएका छन् । युवा पिढीलाई साहित्यिक चेतना दिनुमा उहाँको ठूलो हात छ ।

संस्कृत पठेर परीक्षा दिने र अंग्रेजी पठेर परीक्षा दिने प्युठानीहरूको मात्र नभएर नेपालीकै संगमस्थल बनारस हुन थाल्यो । यो सम्पर्कले साहित्यतिर नयाँ चेतना थपिदियो । फलतः २०१४ सालमा 'दाङ-प्युठान छात्रमण्डल संस्था' गठन गरी 'सन्देश' वार्षिक पत्रिका प्रकाशित भयो । यही पत्रिकाले प्युठानी विद्यार्थीलाई लेख रचना लेख्न हौसला प्रदान गर्‍यो । यसमा पनि धेरै प्युठानीले आफ्ना लेख रचना प्रकाशित गर्ने अवसर प्राप्त गरे ।

२०१९ सालमा प्युठानीको मात्र जनसाहित्य सभा गठन भयो । यसले 'सुमन' नामक वार्षिक पत्रिका प्रकाशन गर्‍यो । यसको सम्पादनमा हरिप्रसाद शर्मा, कविराज शर्मा, बेदनिधि अधिकारी, खेमराज शर्मा र राममणि पोखेल आदिको सक्रियता थियो भने रचना लेख्नेहरूमा अरू प्रशस्त प्युठानी युवा थिए । जनसाहित्य सभाले 'सुमन' प्रकाशनका साथै परीक्षा दिएर घर आएको मौकामा हरेक बैशाखमा राष्ट्रिय स्तरसम्म पहुँच पुराउने गरी प्रतियोगितात्मक साहित्यिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै थियो । यसले प्युठानमा साहित्यको बाढीनै ल्यायो । थुप्रै प्रतिभाहरूले राष्ट्रियस्तरमा नै दाँजिने स्तरका रचनाहरू लेख्दै गए । यो जागरण तत्कालीन सरकारलाई पचेन । फलतः २०२२ सालको जेष्ठ महिनामा 'सुमन'को चौथो अंक बनारसबाट छापेर ल्याउँदा बाटैमा सरकारले जफत गरी सम्पादन प्रकाशक र केही लेखक समेत माथि विना रजिष्ट्रेशन प्रकाशन तथा राजकाज अपराधको मुद्दा चलायो । त्यो मुद्दा २०४४ सालमा गएर मात्र खारेज गरियो । २२ वर्षको लामो अवधिसम्म व्यक्तिगत फाटफुट दुई चार प्युठानीले केही साहित्यिक वा अन्य रचना लेखेर प्रकाशन गर्नु बाहेक सम्पूर्ण प्युठानी मस्त निद्रामा सुते । साहित्यिक गतिविधि ओह्रालो मात्र होइन शून्यतिर भर्यो (सुवेदी, २०५६: ८६) ।

२०४४ सालमा 'सुमन' माथिको मुद्दा खारेज भए पनि तत्काल साहित्य उत्थानका निमित्त केही हुन सकेन । साहित्यमा रुची भएका सर्जकहरूले आफ्नै पहलमा विभिन्न राष्ट्रिय स्तर र क्षेत्रीय स्तरका पत्रपत्रिकामा साहित्यिक लेख रचना प्रकाशित गरे तर जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि प्रायः शून्य रह्यो यसै क्रममा जिल्लामा खोलिएका विभिन्न साहित्यिक संस्थाहरू पनि साहित्यको विकासमा लागि महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । यसरी साहित्यको क्षेत्रमा सक्रिय रहेका साहित्यिक संघसंस्थाहरूको यसप्रकारले चर्चा गर्न सकिन्छ ।

२.३ प्युठान जिल्लामा स्थापित साहित्यिक सङ्घ संस्थाहरू

नेपालको साहित्यिक विकासका क्रममा हेर्दा विभिन्न साहित्यिक सङ्घ सङ्घठनले साहित्यको श्री वृद्धिका लागि महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । जुनसुकै ठाउँको साहित्यिक विकासमा त्यस ठाउँका साहित्यिक संघसंस्थाको योगदान समेत महत्वपूर्ण हुने गर्दछ । जबसम्म सङ्गठित संस्थाको विकास हुन सक्दैन तबसम्म साहित्यको विकास पनि हुन सक्दैन । प्युठान जिल्लामा त्यस्ता साहित्यिक संघ संस्थाहरू २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तन पछिका दिनहरूमा साहित्यको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् जुन साहित्यिक संघसंस्थाको विवरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

२.३.१ जनजागृति पुस्तकालय (२०१३)

प्युठान जिल्लाको विजुवार गा.वि.स. पुण्यखोलामा २०१३ सालमा कविराज शर्मा पण्डितको सक्रियतामा 'जनजागृति पुस्तकालय' को स्थापना गरिएको थियो (सुवेदी, २०५६: ८५) । यस पुस्तकालयले त्यस क्षेत्रका जनतालाई विविध साहित्यिक तथा समसामयिक विषयमा जानकारी गराउने कार्य गरेको थियो । हाल यो पुस्तकालय बन्द अवस्थामा रहेको छ ।

३.३.२ देवकोटा प्रतिमा स्मारक (२०१६)

तत्कालिन राजा मेहन्द्रबाट प्युठान जिल्लाको जनता मा.वि. बाग्दुलामा (हाल जनता उ.मा.वि. बाग्दुला) महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको प्रतिमा अनावरण भएको थियो । यो प्रतिमा नै लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको नेपाल अधिराज्यमा स्थापित पहिलो प्रतिमा (शालिक) हो । यो प्रतिमा त्यतिबेला प्युठान जिल्ला गोठिवाड निवासी मूर्तिकार रामलाल घर्तिमगरद्वारा माटोबाट बनाइएको थियो पछि २०२० सालमा खेमराज पण्डितको सक्रियतामा बनारसबाट सिंगमरमरको प्रतिमा बनाइएको थियो । हाल यस प्रतिमा रहेको स्थानमा वर्षेनी लक्ष्मी जयन्तीका अवसरमा विविध साहित्यिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने गर्छन् ।

२.३.३ देवकोटा पुस्तकालय (२०१६)

प्युठान जिल्लाको उत्तर पूर्वी प्रमुख व्यापारिक तथा शैक्षिक केन्द्र बालशिक्षा हाइस्कूल ओरखकोटामा २०१६ सालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको स्मृतिमा 'देवकोटा स्मृति पुस्तकालय' स्थापना गरिएको थियो । यस पुस्तकालयको सक्रियतामा तत्कालीन अवस्थामा विभिन्न साहित्यिक प्रतियोगिताहरू आयोजनाहरू समेत गरिन्थ्यो तर विविध कारणले हाल यो पुस्तकालय बन्द अवस्थामा छ (महतारा, २०६१: ८५) ।

२.३.४ ज्ञानवर्द्धिनी सभा (२०१९)

प्युठान जिल्ला र समग्र नेपालकै प्रमुख शैक्षिक थलोको रूपमा रहेको बनारसमा प्युठानबाट अध्ययन गर्न गएका तत्कालीन विद्यार्थीहरू संगठित भएर बनारसमै 'ज्ञानवर्द्धिनी सभा' को गठन गरेका थिए । उक्त सभाले बनारसबाट २०१९ र २०२० सालमा 'सुमन' पत्रिकाका दुईवटा अंक प्रकाशित गरेको थियो । यस बाहेक सो सभाले बेलाबखत बनारसमा विभिन्न प्रकारका साहित्यिक गोष्ठी र कार्यक्रमहरूको पनि आयोजना गर्ने गर्थ्यो (महतारा, २०६१: ९७) ।

२.३.५ जनसाहित्य सभा

२०२१ साल वैशाख १३ गतेका दिन जनता हाई स्कूल बागदुलामा प्युठानका तत्कालीन बडाहाकिम रत्नबहादुर गुरूडको अध्यक्षतामा विभिन्न शिक्षण संस्थाका अध्यापकहरू र जिल्ला प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूको बैठक बसेको थियो । सो बैठकले प्युठानमा प्रथम विराट् साहित्यिक सम्मेलन गर्न हरिप्रसाद शर्मा आचार्यको अध्यक्षतामा १३ सदस्यीय आयोजक कमिटी गठन भयो । जसले २०२१ साल जेष्ठ १९ गतेदेखि ऐजन २३ गतेसम्म पाँच दिने प्रथम विराट् साहित्य सम्मेलन सम्पन्न गरी हरिप्रसाद शर्मा आचार्यकै अध्यक्षतामा नौ सदस्यीय 'जनसाहित्य सभा' प्युठान नामक साहित्यिक संस्थाको स्थापना गरेको थियो (आचार्य, २०२१: ८५) । यस सभाले २०२१ सालमा 'ज्ञानवर्द्धिनी सभा' बनारसले प्रकाशित गर्दै आएको 'सुमन' पत्रिकालाई निरन्तरता दिई वर्ष ३, अंक ३ प्रकाशित गरेको थियो । यसले प्युठानमा साहित्यिक गतिविधिको विस्तार गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो ।

२.३.६ भानु पुस्तकालय (२०३३)

विजयनगर गा.वि.स. वडा नं. ३ रातामाटामा अवस्थित 'भानु पुस्तकालय' २०३३ सालमा तत्कालीन राष्ट्रिय विकाससेवाका विद्यार्थीहरू भूपेन्द्र सुवदी, हुकुमबहादुर विष्ट र वीरबहादुर सिंहका सक्रियतामा सो पुस्तकालयको स्थापना गरिएको थियो । उक्त पुस्तकालय सुरुमा पौवामा संचालन गरिएको थियो । पछि २०५६ सालमा गा.वि.स. को अनुदान र गणेश सामुदायिक ग्रामिण विकास संस्थाको सक्रियतामा दुई कोठे पक्की भवन निर्माण गरी सकिएको छ । हाल यस पुस्तकालय संचालनमा रहेको छ (महतारा, २०६९: ९९) ।

२.३.७ साहित्य परिषद् प्युठान (२०५२)

प्युठान जिल्लामा क्रियाशील साहित्यिक संस्थाहरूमा साहित्य परिषद् प्युठान एक उल्लेख साहित्यिक संस्था हो । २०५२ सालमा स्वर्गद्वारी क्याम्पस पुण्यखोला, प्युठानमा जम्मा भएका प्युठानी साहित्य प्रेमीहरूको सक्रियतामा यसको तदर्थ समितिको गठन भएको थियो । त्यस्तै २०५५ साल माघ २ गते स्वर्गद्वारी क्याम्पसमै भएको 'साहित्य परिषद् प्युठान'ले विधिवत प्रथम भेला गरी मोहन गिरीकै अध्यक्षतामा नया कार्य समितिको समेत चयन गर्‍यो । यो विशुद्ध साहित्यिक संस्था हो । यसले २०५६ सालदेखि हालसम्म नियमित रूपमा साहित्यिक पत्रिका 'सुमन' को प्रकाशन गर्दै आएको छ, यसले वार्षिक रूपमा लक्ष्मीप्रसाद, भानुभक्त, मोतीराम, सम, लेखनाथ आदिसाहित्यकारहरूका जन्म जयन्तीका अवसरमा प्रतियोगितात्मक साहित्यिक कार्यक्रम पनि सम्पन्न गर्दै आएको छ ।

२.३.८ सामाजिक अध्ययन केन्द्र (२०५४)

२०५४ सालमा निर्वाचित विकास कोषद्वारा प्युठान जिल्लाको खुङ्ग गा.वि.स. वडा नं. ४ ठूलाबेसीमा ज्ञामुराम न्यौपानेको अध्यक्षतामा 'सामाजिक अध्ययन केन्द्र' स्थापना भएको थियो । यस केन्द्रमा मार्क्सवादी पुस्तकहरू सङ्कलित छन् । हाल यो पुस्तकालय बन्द अवस्थामा छ (महतारा, २०६९: ९९) ।

२.३.९ युवा/साहित्य समाज (२०५९)

२०५९ सालमा तत्कालीन युवा साहित्यप्रेमीहरूको सक्रियतामा धर्मावती गा.वि.स. वाग्दुलामा बसेको वी.पी. सेढाई, माधव पोखरेल, यज्ञवीर पाण्डे लगायतका साहित्यप्रेमीहरूको सक्रियतामा गठन भएको साहित्यिक संस्था 'युवा/साहित्य समाज' हो । यसले विभिन्न ठाउँहरूमा विविध साहित्यिक गतिविधिहरू सञ्चालन गरेको थियो । यो संस्था विधिवत् रूपमा २०६४ साल मंसिर ८ गते जिल्ला प्रशासन कार्यलय प्युठानमा दर्ता भएको छ । यस संस्थाले विभिन्न समयमा साहित्यिक व्यक्तित्वलाई अभिनन्दन गर्ने, विविध साहित्यिक प्रतियोगिता गर्ने तथा गोष्ठिको आयोजन गर्ने कार्य गरेको छ । यस संस्थाले २०६५ सालमा वी.पी. सेढाईको 'रित्ता आकृतिहरू' कवितासंग्रह समेत प्रकाशित गरेको छ ।

२.३.१० साहित्यिक जागरण समूह (२०५९)

२०५९ सालको फागुनमा स्वर्गद्वारी बहुमुखी क्याम्पस प्युठानका सिर्जनशील युवा विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूका सक्रियतामा यज्ञवीर पाण्डेको अध्यक्षतामा १३ सदस्यीय 'साहित्यिक जागरण समूह' गठन गरिएको थियो । यस समूहले 'पालुवा' नाम साहित्यिक अर्ध वार्षिक लघुपत्रिका २०६० साल बैशाखदेखि प्रकाशित गर्दै आएको थियो । हाल यो पत्रिका बन्द अवस्थामा छ ।

२.३.११ प्रगतिशील लेखक संघ (२०६०)

साहित्यकार पारिजातको ११ औं स्मृति दिवसको शुभ अवसर पारेर २०६० साल बैशाख १२ गते स्वर्गद्वारी क्याम्पस पुण्यखोला प्युठानमा अधिवेशन गरी भूपेन्द्रराज वैद्यको अध्यक्षतामा 'प्रगतिशील लेखक संघ' गठन भएको थियो । यसले विविध साहित्यिक प्रतियोगिताहरू सञ्चालन गर्ने तथा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रगतिशील विचारधाराका लेख रचना प्रकाशित गर्ने गरेको छ । हाल यस संस्थाले 'पसिना' नामक साहित्यिक पत्रिका प्रकाशन गर्दै आइरहेको छ ।

२.३.१२ क्षितिज साहित्यिक परिवार (२०६१)

२०६१ साल श्रावण १८ गते नारायण जी.सी निर्भिक को संयोजकत्वमा प्युठान जिल्लाको ओखरकोटगा.वि.स. मा नेपाली बाङ्मय र साहित्यकतर्फ नौलो प्रयास थाल्ने उद्देश्यले क्षितिज साहित्यिक परिवार गठन भएको थियो (महातारा, २०६१: १०२) । यसले विभिन्न किसिमका साहित्यिक प्रतियोगिताहरूसञ्चालन गर्ने गरेको छ ।

२.३.१३ लोकतान्त्रिक साहित्य सञ्चार (२०६४)

प्युठान जिल्लामा साहित्यको विकास गर्ने उद्देश्यले २०६४ सालमा स्थापित यस संस्थाले जिल्लाका विभिन्न भागमा साहित्यक कार्यक्रमहरू संचालन गरिएको छ । यस संस्थाको सक्रियतामा हाल जिल्लामा 'प्युठान आवाज' साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिकाको नियमित प्रकाशन भैरहेको छ । दुर्गम वस्तीका जनसमुदायहरूमा साहित्यिक जागरण ल्याउने उद्देश्यले प्रकाशन आरम्भ गरिएको यस संस्थाका अध्यक्ष देवसिंह सेन ठकुरी हुन् भने संस्था संस्थापकमा टि.एच. क्षितिज, जोगिन्द्र मल्ल लगायतका रहेका छन् ।

२.४ प्युठान जिल्लाका साहित्यिक पत्र पत्रिकाहरू

कुनै पनि ठाउँको साहित्यिक विकासमा त्यहाँ स्थापित भएका साहित्यिक पत्रपत्रिकाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । सर्जकहरूका सृजनाहरू जबसम्म प्रकाशित हुँदैन तबसम्म त्यसको औचित्य पनि रहदैन । एक व्यक्तिमा नै त्यो सृजना सीमित रहन्छ । सृजनाहरू सरल, छिटो र मितव्ययी किसिमले पाठकसामू लैजाने भरपर्दो माध्यम भनेको पत्रपत्रिका भएका कारणले गर्दा पत्रपत्रिकालाई साहित्य विकासको अभिन्न अंग मान्न सकिन्छ । प्युठानका पत्रपत्रिकाकोकुरा गर्दा वि.सं. २०१६ सालमा प्युठानका कविराज शर्मा शालिराम भण्डारी र खिममानसिंह गुरुडका सम्पादनमा प्रकाशित 'प्युठान समाचार' मासिक प्युठानको सबैभन्दा पहिलो पत्रिका हो (सुवेदी, २०५१:१३९) । हुन त यसपूर्व नै बनारसमा पढ्न बसेका दाङ र प्युठानका नवयुवा छात्रहरूको संगठन 'दाङ-प्युठान छात्रमण्डल'का अग्रसरतामा २०१४ साल कार्तिकदेखि दाङका एकराज शर्माको प्रधान सम्पादकत्वमा 'सन्देश' प्रथमतः अर्धवार्षिक र पछि वार्षिक) पत्रिका प्रकाशित हुन थालेका

थियो (सुवेदी, २०५१: १३९) । यस पत्रिकासँग प्युठानका दिनमणि भण्डारी, शालिराम भण्डारी, खेमराज पण्डित, हरिहर गौतम, हरिप्रसाद आचार्य, वेदनिधि अधिकारी, मेघराज आचार्य, नन्दराज सुवेदी, मित्रमणि पोखेल आदि थुप्रै विद्यार्थीहरू थिए तर जिल्लागत सङ्कुचित भावनाका कारण यो प्रयास लामो समयसम्म टिक्न सकेन (सुवेदी, २०५१: १५०) । प्युठान जिल्लाको पहिलो पत्रिका चाँहि 'प्युठान समाचार' नै हो । समयको परिवर्तन जिल्लाबाट विभिन्न बुलेटिन, मुखपत्र, स्मारिका, हवाई पत्रिका लगायत साहित्यिक र समसामयिक विषयमा दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, त्रैमासिक, चौमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक रूपमा पत्रिकाहरू प्रकाशन हुन थाले । जिल्ला बाहिर बसेका प्युठानी विद्यार्थी लगायतले विभिन्न ठाउँबाट पनि पत्रिका प्रकाशन गरेको पाइन्छ । जिल्लाबाट प्रकाशित पत्रिकाहरू जुन प्युठानबाट प्रकाशित भएका तथा यहाँका युवाहरूले जिल्ला बाहिरबाट पनि व्यक्तिगत र संस्थागत रूपमा प्रकाशन गर्दै आएका पत्रपत्रिकाहरूको बारेमा कालक्रमक रूपमा सामान्य परिचय तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.४.१ सन्देश (२०१४)

बनारसमा पढ्नु बसेका दाङ-प्युठान नवयुवा छात्रहरूको सङ्गठन 'दाङ-प्युठान छात्रमण्डल' को अग्रसरतामा २०१४ साल कार्तिकदेखि दाङका एकराज शर्माको प्रधान सम्पादकत्वका 'सन्देश' प्रकाशित हुन थालेको थियो । सन्देशद्वारा समस्त नेपालका नागरिकहरूलाई नयाँ नेपालको सन्देश दिन्छौं । आफ्नो भाव र कल्पनाहरूको भण्डार लिई साहित्यिकको क्षेत्रमा अगाडि बढ्नाका निम्ति आह्वान गर्दछौं (सुवेदी, २०५१: १५०) । यस पत्रिकामा प्युठानका छात्रहरू दिनमणि भण्डारी, शालिकराम भण्डारी, कविराज शर्मा, हरिहर गौतम, हरिप्रसाद आचार्य, वेदनिधि अधिकारी, मेघराज आचार्य र नन्दराज सुवेदीका सम्पादनमा थिए । 'सन्देश' प्रारम्भमा अर्धवार्षिक र पछि वार्षिक रूपमा प्रकाशित भएको थियो ।

प्रस्तुत पत्रिकाले प्युठानमा मात्र नभई राप्तीको साहित्यिक क्षेत्रमा नयाँ सिर्जनात्मक लहर ल्याएको थियो तर जिल्लागत सङ्कुचित भावनाका कारण दाङ प्युठान छात्रमण्डलको प्रयास लामो समय टिक्न सकेन । पछि यसको प्रकाशनको जिम्मा दाङ छात्र मण्डलले मात्र

लियो । यो पत्रिका प्युठानी प्रतिभाहरूको समेत सह प्रयासमा प्युठान भूमि बाहिरबाट प्रकाशित पहिलो पत्रिका थियो (सुवेदी, २०५१: १५०) ।

२.४.२ प्युठान समाचार (२०१६)

वि.सं. २०१६ सालदेखि बुलेटिनका रूपमा प्रकाशन सुरु गरिएको 'प्युठान समाचार' (मासिक) प्युठानबाटै प्रकाशित पहिलो पत्रिका हो । यो प्युठानका कविराज शर्मा, कालिराम भण्डारी र खिमानसिंह गुरूडको सम्पादनमा प्रकाशन सुरु गरिएको थियो । यसले राजनीतिक विचारका साथै समाचार लेख कविता जस्ता सामग्री प्रकाशन गरेर जिल्लाको पत्रकारिता र साहित्यका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ तर यसले निरन्तरता प्राप्त गर्न सकेन (सुवेदी, २०५१: १५१) ।

२.४.३ फूलबारी (२०१७)

वि.सं. २०१७ साल कार्तिकदेखि बालशिक्षा मिडिल स्कुल (हाल बालशिक्षा उ.मा.वि.) ओखरकोटबाट नरबहादुर घर्ती क्षेत्री, दधिराम शर्मा 'शास्त्री' लगायतका विद्यालयका शिक्षकहरूका सम्पादनमा फूलबारी (वार्षिक) पत्रिका प्रकाशित भएको थियो । यो विद्यालयको पत्रपत्रिका भए पनि यसमा विद्यालयस्तरमा विद्यार्थीहरूका अतिरिक्त पाल्पाका चूडामणि बन्धु, चेतबहादुर कुँवर र कुमारी रेणुकादेवी जोशीका कवितासमेत प्रकाशित भएका छन् । 'फूलबारी' लाई प्युठानबाट स्थानीय स्तरमा प्रकाशित सुन्दर साहित्यिक पत्रिका मानिन्छ (सुवेदी, २०५१: १५१) । यो पत्रिका २०२० सालसम्म नियमित रूपमा चार अंक र अनियमित चार अंक गरी हालसम्म जम्मा ८ अंकमात्र प्रकाशित भएका छन् (महतारा, २०६१: ८७) ।

२.४.४ सुमन (२०१९)

वि.सं. २०१९ सालमा प्युठानका विद्यार्थीहरूबनारसमा अध्ययन गर्न बसेका समयमा सङ्गठित भएर 'ज्ञानवर्द्धिनी सभा' काे गठन गरेका थिए । सोही सभाले बनारसबाट २०१९ सालदेखि प्युठानका हरिप्रसाद शर्मा, खेमराज शर्मा पण्डित, चुमानसिंह बस्नेत, वेदनिधि

शर्मा, गिरबहादुर के.सी., राममणि पोखेल, मित्रमणि शर्मा, मेघराज आचार्य, शिवप्रसाद अधिकारी, खेमबहादुर पाण्डे, भूपेन्द्र सुवेदी, नन्दराज सुवेदी जस्ता साहित्यप्रेमी युवाहरूको सम्पादनमा 'सुमन' पत्रिका प्रकाशित भएको थियो (आचार्य, २०२१: ८५) ।

२०२१ साल वैशाख १३ गते जनता मा.वि. बाग्दुला प्युठानमा तत्कालीन बडाहाकिम रत्नबहादुर गुरुङको अध्यक्षतामा शिक्षण संस्थाका अध्यापकहरू र प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूको बैठकले प्युठानमा प्रथम विराट् साहित्यिक सम्मेलन गर्न १३ सदस्यीय आयोजक कमिटी गठन गरेको थियो । उक्त कमिटीले २०२१ साल जेष्ठ १९ गते मुक्ति मा.वि. रातामाटामा ५ दिने विराट् साहित्यिक सम्मेलन सम्पन्न गरेको थियो । यस्तो सम्मेलनद्वारा 'जनसाहित्यसभा प्युठान' नामक संस्था गठन गर्‍यो । उक्त सभाले ज्ञानवर्द्धिनी सभा बनारसकै निरन्तरता स्वरूप 'जनसाहित्यिक सभा प्युठान' लाई आधाकारिक ठाने पनि त्यसकै सक्रियतामा वि.सं. २०२१ सालसम्ममा 'सुमन' पत्रिकाको वर्ष ३, अंक ३ प्रकाशित भएको थियो । त्यसपछि वि.सं. २०२२ सालमा पत्रिका छापेर ल्याउँदा बाटैमानै प्रशासनले जफत गरी विना रजिष्ट्रेशन प्रकाशन गरेको आरोप लगाएर मुद्दा चलायो र सुमन प्रकाशन रोकियो (सुवेदी, २०५६:८५) । वि.सं. २०५६ सालदेखि सुमन पत्रिकालाई साहित्य परिषद् प्युठानले निरन्तरता दिएको छ । जिल्लाका साहित्यिक प्रतिभाहरूको प्रतिभावान क्षमतालाई प्रस्फुटित गरी विकसित गर्ने उद्देश्यले प्रकाशित यस पत्रिकाले कविता कथा, प्रबन्ध, निवबन्ध, एकाङ्की मूक्तक, व्यङ्ग्य, गजल, नियात्रा, समालोचना जस्ता रचनाहरू समावेश गर्दै आएको छ । 'साहित्य परिषद् प्युठान'को सक्रियतामा वि.सं. २०७० सालसम्म पूर्णाङ्क १९, अङ्क १४ 'सुमन' साहित्यिक पत्रिका प्रकाशन भएको छ । यसले प्युठानी साहित्यको मात्र नभएर समग्र नेपाली साहित्यकै विकासमा समेत योगदान दिएको छ ।

२.४.५ प्युठान मोटरबाटो (२०२०)

वि.सं. २०२० सालमा हरिप्रसाद शर्मा आचार्य, शलिकराम भण्डारी, कविराज, शर्मा, कुलचन्द्र सुवेदी र मणिकलाल श्रेष्ठ समेतका सम्पादनमा प्युठान मोटरबाटो द्वैमासिक पत्रिका प्रकाशित भएको थियो (सुवेदी: २०५१: १३९) । यो दुई अंकसम्म मात्र प्रकाशित भयो यसले पनि निरन्तरता प्राप्त गर्न सकेन (महतारा, २०६१: ८९) ।

२.४.६ कोसेली (२०२०)

वि.सं. २०२० सालदेखि मुक्ति हाइस्कूल रातामाटाको वार्षिक मुखपत्रका रूपमा 'कोसेली' पत्रिका भूपेन्द्र सुवेदी, चुमानसिंह बस्नेत, शालिकराम भण्डारी, विष्णुप्रसाद सुवेदी र भवानी देवी बर्माका सम्पादनमा प्रकाशित भएको थियो । तर यो पत्रिका नियमित रूपमा प्रकाशित हुन सकेन । वि.सं. २०४० सालमा दोस्रो राष्ट्रव्यापी रेडक्रस निबन्ध प्रतियोगिताको अवसर पारेर यसको तेस्रो अङ्क वीरबहादुर सिंह, भूपेन्द्र सुवेदी, गुमानराज पुलामी, हुकुमबहादुर विष्ट र भीमबहादुर विष्टका सम्पादनमा प्रकाशित भएको थियो । यसले हाल पनि निरन्तरता प्राप्त गर्न सकेको छैन । यसका प्रकाशित तीन अंकमा स्थानीय लेखकहरूका कथा, कविता, निबन्धजस्ता साहित्यिक विधा समेटिएका छन् (महतारा, २०६९: ९०) ।

२.४.७ विरुवा (२०२१)

२०२१ सालमा जनता हाई स्कूल बाग्दुला (हाल जनता उ.मा.वि.) को वार्षिक मुखपत्रका रूपमा विरुवा कविराज शर्माको प्रधान सम्पादकत्वमा सम्पादित पत्रिका हो । यो तीन अङ्कसम्म मात्र प्रकाशित भएको थियो । हाल यो पत्रिका प्राप्त हुन सकेको छैन (महतारा, २०६९: ९०) ।

२.४.८ शिशु (२०३५)

२०३५ सालदेखि बालशिक्षा मा.वि. (हाल बालशिक्षा उ.मा.वि.) ओखरकोटको वार्षिक मुखपत्रका रूपमा 'शिशु' पत्रिका शिक्षक ढुण्डिराज पोखरेलको प्रधान सम्पादनकत्वमा र हरिकुमार श्रेष्ठ तथा रामचन्द्र आचार्यका सहायक सम्पादकत्वमा प्रकाशित भएको थियो । यो पनि जम्मा दुई अङ्कमात्र प्रकाशित भएर बन्द भयो । यसमा कविता, गीत, कथा हास्यव्यङ्ग्य, गाउँखाने कथा तथा विद्यालयका वार्षिक गतिविधि प्रकाशित भएका छन् (महतारा, २०६९: ९०) ।

२.४.९ दिव्यालोक (२०४०)

२०४० सालमा प्रकाशन सुरू भएको 'दिव्यालोक' स्वर्गद्वारी क्याम्पसको मुखपत्रका रूपमा प्रकाशित पत्रिका हो । स्वर्गद्वारी क्याम्पसका तत्कालीन क्याम्पस प्रमुख मुख्यनाथ तिवारीको प्रधान सम्पादकत्वमा र सत्यनारायण सिंह, माधवराज पन्थी, भूपेन्द्र सुवेदी, रणबहादुर खड्का, प्रेमनारायण भण्डारी, दामोदर पण्डित, दधिराम सुवेदी र खेतबहादुर रोकाको सह सम्पादनमा प्रकाशित यस पत्रिकामा साहित्यका विविध विधाहरू समेटिएका थिए । यस पत्रिकाले पनि निरन्तरता पाउन भने सकेन (महतारा, २०६९: ९१) ।

२.४.१० गौमुखी (२०४८)

२०४८ सालमा क्षेत्रीय शिक्षक संगठनको सक्रियतामा ढुण्डिराज पोखेल, रणबहादुर खड्का, भेषमान गिरी, छविलाल पण्डित र दण्डपाणि पोखेलको सह सम्पादनमा प्रकाशित गौमुखी वार्षिक पत्रिका प्रकाशित भएको थियो । यसमा अन्तर्वार्ता कविता कथा, निबन्ध जस्ता साहित्यिक सामग्रीहरू समावेश थिए । यो पत्रिका एक अङ्क मात्र प्रकाशित भएको थियो । यो पनि एक अङ्क मात्र प्रकाशित भएको छ (महतारा, २०६९: ९१) ।

२.४.११ गौमुखी हवाई पत्रिका (२०५९)

दाङमा अध्ययन गर्न बसेका प्युठानी विद्यार्थीहरूको सक्रियतामा २०५९ सालमा 'गौमुखी हवाई पत्रिका' प्रकाशित भएको थियो । वी.पी. सेढाँई र गणेश आचार्यको सम्पादनमा प्रकाशित यस पत्रिकाको विभिन्न साहित्यिक विधालाई समेट्ने प्रयास गरे पनि नियमित हुन सकेको छैन (महतारा, २०६९: ९१) ।

२.४.१२ पालुवा (२०६०)

साहित्यिक जागरण समूह प्युठानको सक्रियतामा २०६० बैशाखदेखि प्रकाशन आरम्भ भएको 'पालुवा'मा स्वर्गद्वारी क्याम्पसका विद्यार्थी तथा शिक्षकहरू मोहन गिरी, रामकृष्ण शर्मा, यज्ञवीर पाण्डे, महेश थापा र वसन्त असिम लगायतका व्यक्तिहरूको

प्रयासमा साहित्यिक विधालाई ध्यानमा राखी अर्धवार्षिक रूपमा प्रकाशन गरे पनि नियमित हुन सकेको देखिदैन ।

२.४.१३ हिमशिखर (२०६१)

२०६१ कार्तिक देखि तुषारा गा.वि.स. प्युठानका साहित्यप्रेमी युवाहरूको सक्रियता र हरि क्षेत्रीको सम्पादनमा 'हिम शिखर' द्वैमासिक प्रकाशन भएको देखिन्छ । साहित्यिक सामग्री समेटेर प्रकाशन अगाडि बढाउन थालिएको भए पनि हाल भने यस पत्रिकालाई नियमितता दिने प्रयास गरिएको पाइदैन (महतारा, २०६१: ९१) ।

२.४.१४ नयाँ गोरेटो (२०६३)

मुलुकमा राजनीतिक परिवर्तन भै रहेकोवर्तमान परिस्थितिमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना गर्न सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्य लिएर प्रगतिशिल साहित्यिक परिवारको कोसेलीका रूपमा 'नयाँ गोरेटो' पत्रिका प्रकाशन भएको थियो । द्विमासिक रूपमा प्रकाशन गर्ने लक्ष्य राखिएको यो पत्रिकाको सम्पादनमा हरि वस्नेत रहेका छन् ।

२.४.१५ नयाँ भिल्को (२०६०)

नयाँ भिल्को विचारप्रधान हाम्रो एकता त्रैमासिकको सह प्रकाशन हो । एक अड्क मात्र प्रकाशनमा आएको थियो । यस पत्रिकाका सम्पादन रामबहादुर के.सी. हुनुहन्थ्यो ।

२.४.१६ प्युठान आवाज (२०६४)

'प्युठान आवाज' 'लोकतान्त्रिक साहित्य संचार' प्युठानद्वारा प्रकाशित साहित्यिक पत्रिका हो । त्रैमासिक रूपमा प्रकाशन गरी दुर्गम वस्तीका जनसमुदायहरूमा साहित्यिक जागरण ल्याउने उद्देश्यले प्रकाश आरम्भ गरिएको यो पत्रिकाको सम्पादन समूहमा देवसिंह सेन ठकुरी, टि.एच. क्षितिज र जोगिन्द्र मल्ल रहेका छन् हाल यो पत्रिका निरन्तर रूपमा प्रकाशित छ ।

यस बाहेकका जिल्लाबाट प्रकाशित विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूले धेरै-थोरै मात्रामा भएपनि साहित्यका विविध विधामा सहयोग पुऱ्याएका छन् । यसरी साहित्यको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने पत्रपत्रिकाहरूमा प्युठान समाचार (साप्ताहिक), माण्डवी साप्ताहिक, लिस्ने साप्ताहिक, स्वर्गद्वारी साप्ताहिक, प्युठान न्यूज साप्ताहिक, सचेतना चौमासिक, हाम्रो एकता साप्ताहिक, जिल्ला विकास बुलेटिन, लिस्ने साप्ताहिक, विद्यार्थी हुडकार, जनता मा.वि. स्मारिका, महेन्द्र नमूना उ.मा.वि. स्मारिका, कालिका रजत जयन्ती स्मारिका, कालिका बुलेटिन, स्वर्गद्वारी, सु-स्वास्थ्य बुलेटिन लगायतका पत्रपत्रिकाहरूले जिल्लाको साहित्यिक विकासमा विशेष योगदान पुऱ्याएका छन्।

२.५ नेपाली साहित्यमा प्युठान जिल्लाको योगदान

नेपालको मध्य पहाडी जिल्ला प्युठान प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक रूपले प्रसिद्ध जिल्ला हो । यस जिल्लाले साहित्यिक क्षेत्रमा पनि आफ्नो छुटै पहिचान कायम गर्न सफल भएको छ । यो जिल्ला भिमरूक (धर्मावती) र माण्डवी (माडी) नदीलगायतका साना ठूला नदीहरूले बनाएका टार, बेसीहरूले यहाँको रमाणीयता थपेका छन् भने उत्तर दक्षिण भेगका टाकुरा र पहाडी बनोटका रमणीय हरियाली वातावरणले यस जिल्लाको छुटै पहिचान कायम राखेको छ ।

प्युठान जिल्ला सामाजिक सांस्कृतिकरूपले सम्पन्न जिल्ला मानिन्छ । स्वर्गद्वारी, गौमुखी, मल्लरानी, भित्रिकोट, नारीकोट, विजुलीकोट लगायतका सामाजिक तथा सांस्कृतिक ठाउँहरूले यस जिल्लाको गरिमालाई उच्च राख्न सघाउ पुऱ्याएका छन् ।

नेपाली साहित्यको विकास र विस्तारमा लोकसाहित्यले महत्वपूर्ण भूमिका खेले जस्तै यस जिल्लामा पनि लोक साहित्यका विविध पाटाहरूबाट साहित्यले विकसित हुने अवसर प्राप्त गरेको छ । लोकगीत, लोकगाथा, लोककथा, लोकनाटक, उखान, टुक्का गाउँखाने । कथा लगायतका लोक साहित्यका विविध विधाबाट प्युठान जिल्लामा लिखित साहित्यको सुरुवात भएको कुरा विभिन्न अध्ययन र अनुसन्धानले देखाएका छन् ।

प्युठानको लोक जीवनमा परम्परादेखि कायम रहेका लोक साहित्यिक सामग्रीहरू बौद्धिक चिन्तनको परम्परासँग यहाँ शिष्ट साहित्यको प्रारम्भ हुन पुगेको देखिन्छ । प्युठानमा सर्वप्रथम साहित्यको परम्परा 'स्वर्गद्वारी महाप्रभु' नामले परिचित नारायण क्षेत्रीबाट भएको

देखिन्छ । यस जिल्लामा प्रजातन्त्रको प्राप्तपछि मात्र विभिन्न साहित्यिक स्रष्टाहरू देखा पर्न थालेका हुन् (महतारा, २०६१: १०३) । प्युठानी स्रष्टाहरूले फूटकर तथा पुस्तकार कृतिका रूपमा साहित्यका विविध विधाहरू कविता, कथा, गीत, गजल, उपन्यास, निबन्ध, नाटक समालोचना (समिक्षा) आदि विधाहरूमा आफ्नो कलम चलाएका छन् ।

प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिलाई हेर्दा सबैभन्दा बढी कलम चलेको साहित्यिक विधाकवितालाई मान्न सकिन्छ । प्युठानी कविता परम्परामा बनारसबाट प्रकाशित हुने 'सन्देश' लगायतका विभिन्न पत्रपत्रिकाका माध्यमबाट कविता सिर्जनाका फाँटमा देखापर्ने प्रतिभाहरू हुन हरिप्रसाद शर्मा आचार्य, तीर्थराज, सुवेदी कुलचन्द्र सुवेदी, मेघराज शर्मा अर्याल, भुवनेश्वर गौतम, खिमानन्द अधिकारी, दीनमणि भण्डारी, कविराज शर्मा, भूपेन्द्र सुवेदी, अमरेन्द्रराज सिंह, आजाद, शोम बहादुर बस्नेत, शालिकराम भण्डारी, वीरबहादुर सिंह, चुमानसिंह बस्नेत, खेमराज शर्मा, पण्डित, वेदनिधि शर्मा, गिरबहादुर के.सी, राममणि पोखेल, बुद्धिप्रसाद गौतम, अष्टकुमार श्रेष्ठ दधिराम शर्मा गौतम बोधिराज शर्मा, मित्रमणि शर्मा, रश्मी नेपाली, नन्दराज सुवेदी, मिनराज सुवेदी, जागेश्वर सुवेदी, इश्वरीप्रसाद सुवेदी, प्यासी ढुण्डिराज पोखेल, दैवराज सुवेदी, पुतलाकुमारी, विद्याधर थापा, कृष्णप्रसाद सुवेदी, दामोदर शर्मा, खुपीराम शर्मा पौड्याल, खगेश्वर शर्मा, कृष्णप्रसाद पौड्याल, धर्मराज पोखेल, रणबहादुर सिंह, भक्तिराम नेपाली, राममणि शर्मा, छवि पोखेल, वामदेव, शर्मा पौड्याल, भीमकान्त शर्मा, तुलसीप्रसाद घिमिरे, द्वारिकाप्रसाद श्रेष्ठ, शिवप्रसाद अधिकारी, जगन्नाथ शर्मा, दण्डपाणि पोखेल, रामकृष्ण शर्मा, भुवनेश्वर रिजाल वसन्त पुरी, खड्गबहादुर थापा, च्यवन प्रकाश, दधिराम शर्मा गौतम, मेघबहादुर अधिकारी, रामकुमार आचार्य, रामविक्रम शाह, हिमबहादुर विष्ट माधव पोखेल, कृष्णप्रसाद पोखेल, शिवध्वज, भगतबहादुर थापा, टंकेश्वर पोखेल, खिमबहादुर बस्नेत, भूपेन्द्र वैद्यआदि (केशव सुवेदी, २०५१: १५०) ।

प्रकाशित कृतिका रूपमा हेर्दा कवितातर्फ हरिप्रसाद आचार्यको 'गोरक्ष शाहवंश' (२०२२) महाकाव्य, मोहनविक्रम सिंहको 'गङ्गा-काबेरी एक्सप्रेस' (२०३७), 'इन्कलाव जिन्दावाद' (२०२७) , 'आदि विद्रोह' (२०४२), तुफानको 'सङ्गीत' खण्डकाव्य, 'युग नृत्य' (२०१७), कविता सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । भूपेन्द्र सुवेदीका 'उपालम्भ'(२०५९), खण्डकाव्य, 'भावनाका कुराहरू' (२०६०), कवितासङ्ग्रह, 'मङ्गला' महाकाव्य (२०६७), 'कोषकाव्य' (२०७०), भूपेन्द्र वैद्यको 'मेरो पुरानो घर' (२०६०), नवखण्डकाव्य, 'अग्रगमन' (२०६४),

कविता सङ्ग्रह ठाकुर प्रसाद आचार्यका 'शिवलहरी' (२०६०), 'ज्वालामुखी' (२०६४) खण्डकाव्य, फत्यबहादुर बटुवाका 'त्रिकोण' (२०६०), वी.पी. सेडाईका 'स्वदेशका गाथा माटोका गीत' (२०५९) मुक्तक सङ्ग्रह, 'अनुभूतिका तरङ्गरू' (२०६०), गजलसङ्ग्रह, 'भावनाका थुगांहरू' (२०६१), 'जुन तारा र लाली गुराँस' (२०६२), थाडकासङ्ग्रह, 'प्रभावती प्रवास' (२०६३) प्रकाशोन्मुख खण्डकाव्य, 'रित्ता आकृतिहरू' (२०६४) कवितासङ्ग्रह, 'उषाकिरण' खण्डकाव्य (२०६४), प्रकाशित छन् । भावेश भूमरीको 'फूलको छाँया' (२०५३), 'भिजेको चिठी' (२०५७), गीतिसङ्ग्रह, मणि थापाको 'फोकल्याण्डको टापु' गीतिसङ्ग्रह, 'बगिरहेको सुनकोशी' (२०५८) कविता सङ्ग्रह, दामोदार पोखेलको 'यात्रा' (२०६०), कृष्ण सेन 'इच्छुक' को 'शोकाञ्जली' (२०४८) शोककाव्य, इतिहासको 'यस घडीमा' (२०५६) कवितासङ्ग्रह, र 'चन्द्रा गिरी' (२०५७) लामो कविता, धनेश्वर पोखेलको 'विद्रोहको युग' (२०६४) कवितासङ्ग्रह, 'लील पुनको जुम्रीका सुसेलीहरू' (२०६३), गीतिसङ्ग्रह, रूद्र बवीको 'नाम नखेलको कालो पदार्थ' (२०६४), कवितासङ्ग्रह, 'शिखर परिवेशका वास्तविकता' (२०५७), कवितासङ्ग्रह, महेश थापा 'आभास' को 'स्मृतिका अनिदा रातहरू' (२०६१), केशव बोहराको 'कतै तिमी' (२०६३), भुपेन्द्र सुवेदीको 'कोषकाव्य' (२०७०) प्रकाशित छन् ।

प्युठान जिल्लामा कविता विधामा कलम चलाएका व्यक्तिहरूमा जयगोपाल श्रेष्ठ, ऋषिराम रिजाल, टोपाराम आचार्य, कमल पोखेल, खुमबहादुर थापा, गंगा विष्ट, यज्ञबहादुर विष्ट, दीपक योगी, दुर्गबहादुर कुँवर, विकास विष्ट, बलाराम पण्डित, सुशील पोखेल, खिम पण्डित, तुकमान कार्की, कृष्ण के.सी., विरही कान्छा, तुलबहादुर भण्डारी, मुकुन्द जि.सी., शिव रावल, यानेन्द्र, जे.वी. छेत्री, सरस्वती पोखेल, जानकी सुनार, बावुराम बराइली, बलबहादुर महबहादुर महतारा, गोविन्द रिजाल, केशवराज गौतम आदि पर्दछन् ।

कथाका क्षेत्रका हेर्दा २०१९ सालमा बनारस पढ्ने विद्यार्थीहरूको प्रयासमा प्युठानमा ज्ञानवर्द्धिनी सभा को गठन भई मुखपत्रको रूपमा 'सुमन' वर्ष-१, अङ्क-१, प्रकाशित भयो । २०२० सालको 'सुमन'मा प्युठानका मेघराज शर्माको 'माइती', मित्रमणि शर्माको 'आत्महत्या' र भुपेन्द्र सुवेदीको 'स्वप्न नगरी', 'तीन कथा' प्रकाशित भएका भएका छन् (सुवेदी, २०६४: ७) । प्युठानका कथाकारहरूका कथासङ्ग्रह प्रकाशनका दृष्टिले चाहिँ २०४९ सालमा प्रकाशित गोरखबहादुर सिंहको 'भाषणको तयारी' प्युठानको पहिलो कथासङ्ग्रह हो (पाण्डे, २०६९: २४) । सिंहकै 'सुनको सियो' कथासङ्ग्रह र 'खरायो र कछुवाको दौड' चित्रकथा पनि प्रकाशित भएका छन् । स्मरणीय रहोस् सिंहको २०६९/४/२३ गते

काठमाडौंमा निधन भयो । त्यसैगरी भूपेन्द्र सुवेदीको 'एक मूल एकाउन्न फूल' (२०४९), गेहराज थापाको 'समाजको पानी' सङ्ग्रहमा ६ वटा कथा प्रकाशित भएका छन् भने भूपेन्द्र राज बैद्यको 'पाँच हजारीको सारी', भेषमान गिरीको 'आँशुको दोभान' (२०६८) कथासङ्ग्रह प्रकाशित छ । आधुनिक कथा सिर्जनामा प्युठानबाट देखापरेका प्रतिभाहरूमा गोरखबहादुर सिंह, भूपेन्द्र सुवेदी, भूपेन्द्रराज बैद्य, गेहराज थापा, वसन्त पोखेल, शशिधर भण्डारी, रामकृष्ण शर्मा, ढुण्डराज पोखेल, शैलेन्द्रविक्रम गिरी, हरि पौडेल 'प्युठानी', सुशील पोखेल, देवेन्द्र बर्मा, मोहन गिरी, मीनराज सुवेदी, गोविन्द रिजाल, टोपाराम आचार्य, नवराज भण्डारी, कुञ्जुना थापा, शरदराज पौडेल, माधव पोखेल रहेका छन् (महतारा, २०६९: ३३-४५) । यसैगरी लोकमणि भण्डारी, तिलक जी.सी., खगेश्वर के.सी., भुवेश्वर सुवेदी, तिलक पाण्डे, नवराज आचार्य, टीकाराम रिजाल, नविन, राजेश भट्ट, जे.वी. क्षेत्री, यानेन्द्र विवश जी.सी., डा. गितु गिरी, विजराज आचार्य, नवनिधि अधिकारी, गिरवहादुर के.सी., वेगमबहादुर के.सी., बेधनिधि अधिकारी, केशरबहादुर घर्ति क्षेत्री, खिमानसिंह गुरूड, शिवराज पोखेल आदि रहेका छन् (पाण्डे, २०६९:२४) ।

त्यस्तै उपन्यास क्षेत्रमा २०५८ सालमा प्रकाशित जङ्गबहादुर शाहको विश्वामित्र शीर्षकको उपन्यास पहिलो मानिन्छ । अन्य उपन्यास र उपन्यासाकारमा वसन्त पोखेलको भावना, हैसियत, मान्छेको मन जस्ता धारा वाहिक उपन्यास प्रकाशित छन् (महतारा, २०६९:७०) । त्यस्तै भूपेन्द्र सुवेदीको 'दिशा-बोध' (२०६४) तथा अर्जुन जी.सी. को 'मुक्तियुद्धमा' (२०६५) उपन्यास पनि प्रकाशित भएका छन् ।

नाटकतर्फ हेर्दा मोहनविक्रम सिंहका 'युग बोल्छ' (२०३४), गीति नाटक, 'बाह्र मई' (२०६४), 'क्रान्ति किन' हुन्छ रू नाटक प्रकाशित छन् । हरिहर शर्माका 'कर्तव्य' र 'चाहना' शीर्षकका नाटक प्रकाशित भएका छन् । नाटक विधामा कलम चलाउने अन्य साहित्यकारहरूमा सुशील पोखेल, गेहराज थापा, कुञ्जुना थापा, देवेन्द्र कुमार रिजाल लगायतका छन् ।

निबन्धतर्फ हेर्दा प्युठान जिल्लाको निबन्ध लेखनको इतिहास त्यति लामो नभएतापनि मोहनविक्रम सिंहले २००५ सालमा शान्ति निकुञ्ज विद्यालय काठमाडौंमा अध्ययन गर्दा उक्त विद्यालयको 'आँखा' पत्रिकामा 'विद्या' र 'हामी' शीर्षकमा दुई निबन्ध लेखका थिए । यद्यपी ती उपलब्ध छैनन् । गोपीन्द्र पौडेलको कामरेडमा नाउँ दरिएन (२०५६) निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । सङ्ग्रहका हिसाबले गोपीन्द्र पौडेलको

निबन्धसङ्ग्रह 'कामरेडमा नाँउ दरिएन' पहिलो मानिन्छ । डिल्लीराम आचार्यको 'माननीय माहात्म्य' (२०५७) । त्यस्तै गेहराज थापाको 'समाजको पानी' (२०६०) मा पाँचवटा निबन्ध प्रकाशित भएको छ । भूपेन्द्र सुवेदीको 'बिना भुटनको च्वाँई' (२०६३), 'सुवेदीका निबन्धहरू' (२०६४) निबन्धसङ्ग्रह भएका छन् । पुस्तककार कृतिको रूपमा मोहन विक्रम सिंहको 'धरतीको पूर्व इतिहास' (२०६४) निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशित छ (पाण्डे, २०६९: २५) ।

त्यस्तै निबन्ध विधामा कलम चलाउने अन्य स्रष्टाहरूमा भूपेन्द्र वैद्य, भूवनेश्वर सुवेदी, कमल पोखेल, अग्नि "उपेक्षित", टोपाराम आचार्य, माधव पोखेल, नूतनचन्द्र सुवेदी, तीर्थराम पौडेल, गोविन्द रिजाल, नारायण रिजाल, नारायण प्रयासी, शेषमणि पण्डित, सुशील पोखेल, देवेन्द्र रिजाल, डा.रितु गिरी, रेशम गिरी, शिव पण्डित, भेषमा गिरी, पूर्णचन्द्र सुवेदी, शशिधर भण्डारी, धर्मराज पण्डित, सूर्य थापा आदि छन् (पाण्डे, २०६९: २५) ।

समालोचनाको क्षेत्रमा यस जिल्लाको कलम चलाउनेहरूमा मोहन विक्रम सिंहको विचार तथा विश्लेषण (२०४२), रातो लालटिन (२०४८), महिला मुक्तिको महान गाथा (२०४८), साहित्य संम्वाद (२०४९), मोहन वैद्यको 'द्वन्द्वात्मक भौतिक वाद' के हो ? (२०४२), 'मार्क्सवादी कलावादी दृष्टि समीक्षा' (२०५४), गोपीन्द्र पौडेलको 'सौन्दर्य बोध र समीक्षा विविध' (२०५९), पद्मप्रसाद शर्माको 'राप्ती साहित्यको परिषद्को इतिहास' (२०६०), बालाराम पोखेलको मोहन विक्रम सिंहको 'जीवनी र व्यक्तित्व' (२०५९) समालोचनात्मक कृति प्रकाशित छन् । समालोचनाको क्षेत्रमा कलम चलाउने अन्य व्यक्तिहरूमा सुशील पोखेल, सूर्य थापा, रामकृष्ण शर्मा, धर्ममान पौडेल, बलराम शर्मा, खुमबहादुर थापा, भूपेन्द्र सुवेदी, नवराज सुवेदी, लीलामणि पोखेल, वामदेव गौतम, हरि आचार्य, वीरबहादुर सिंह, कृष्ण सेन 'इच्छुक', वसन्त पोखेल, बलबहादुर महतारा 'तितीक्षा', नरेन्द्र पौडेल, भावेश भुमरी, गोविन्द आचार्य, महेन्द्र के.सी., यानेन्द्र विवस जि.सी., जेवी क्षेत्री, सूर्य वि.क., वी.पी. सेढाँई, कमल पोखेल, चुमानसिंह बस्नेत, कुलचन्द्र सुवेदी, गोविन्द रिजाल आदि रहेका छन् ।

२.६ प्युठान जिल्लामा 'खण्डकाव्य' लेखनको स्थिति

उच्च शिक्षा अध्ययन गर्नको लागि भारत गएका विभिन्न प्रतिभाद्वारा साहित्यिक गतिविधिलाई अगाडि बढाएको देखिन्छ । सबै भन्दा बढी कलम चलेको कविता विधामा

पुस्तकाकार कृतिका रूपमा प्रकाशित मोहन विक्रम सिंहको 'इन्कलाब जिन्दावाद' २०१७, कविता सङ्ग्रह हो । कविताका फुटकर, मझौला र वृहत् तीन रूप मध्ये मझौला रूप खण्डकाव्य हो । कविराज विश्वनाथले महाकाव्यको एक भागको अनुसरण गर्ने काव्यलाई खण्डकाव्य मानेका छन् (विश्वनाथ साहित्यदर्पण षष्ठपरिच्छेद) ।

प्युठानी साहित्य लेखन परम्परामा फुटकर कविता तथा महाकाव्य लेखन कार्य भए पछि मात्र खण्डकाव्य लेखनको प्रारम्भ भएको मानिन्छ । महाकाव्य भन्दा खण्डकाव्य लेखन केही सजिलो भए पनि प्युठानी कवि प्रतिभाले खण्डकाव्य लेखन प्रक्रियालाई द्रुतरूपमा अधि बढाएको पाइदैन । हरिप्रसाद आचार्यद्वारा लिखित 'महेन्द्र विरह वेदना' २०२८, खण्डकाव्य प्युठानीद्वारा लेखिएको पहिलो खण्डकाव्य मानिन्छ । यसपछि हालसम्म १ दर्जन जति खण्डकाव्य प्रकाशित भएका छन् । प्युठानी लेखनद्वारा प्रकाशित खण्डकाव्यको स्थिति यस प्रकार छ । हरिप्रसाद आचार्यका 'महेन्द्र विरह वेदना' २०२८, 'विरेन्द्र शुभराज्यभिषेकम्' २०५३, टड्केश्वर गौतमको 'म कहाँ जाऊँ' २०३६, मोहन वैद्यको 'लाहुरेको रहर' २०३७, मोहन विक्रम सिंहका 'आदि विद्रोही' २०४२, 'भिमकु नदी र चिबेचराको कथा' २०४२, कृष्णसेन इच्छुकको 'शोकाञ्जली' २०४८, भूपेन्द्र सुवेदीको 'उपालम्भ' २०५९, भूपेन्द्रराज वैद्यको 'मेरो पुरानो घर' २०६०, ठाकुर प्रसाद आचार्यका 'शिवलहरी' २०४४, 'ज्वालामुखी' २०६४, वि.पी. सेठाईको 'उषाकिरण' खण्डकाव्य २०६७ प्रकाशित छन् । साथै अन्य कवि प्रतिभा पनि खण्डकाव्य लेखन कार्यमा अग्रसर रहेको बुझिन्छ । यी खण्डकाव्यले प्युठानी साहित्यको मात्र नभएर समग्र नेपाली साहित्यको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् ।

२.७ प्युठान जिल्लामा 'महाकाव्य' लेखनको स्थिति

साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका प्युठानी स्रष्टाले कविता विधाको लघुतम मुक्तक देखि लिएर उच्चतम रूप महाकाव्य सम्मको सिर्जना गरेका छन् । उच्चशिक्षा अध्ययन गर्नको लागि भारत गएका कवि प्रतिभाद्वारा साहित्यिक गतिविधिलाई अगाडि बढाएको देखिन्छ । सबैभन्दा बढी कलम चलेको कविता विधामा प्रथम पुस्तककारका रूपमा मोहन विक्रम सिंहको 'इन्कलाब जिन्दावाद' (२०१७) कविता सङ्ग्रह हो । संस्कृत साहित्यको अध्ययन गरेका हरिप्रसाद आचार्यले 'गोरक्षशाहवंश' (२०२२), महाकाव्य प्रकाशित गराएपछि नेपाली महाकाव्य लेखनमा परम्परामा प्युठानी स्रष्टाले कलम चलाएको पाइन्छ ।

‘गोरक्षशाहवंश’ महाकाव्य संस्कृत भाषामा लेखिएको स्तुति काव्य हो । यसमा शाहवंशकाराजाहरूको वर्णन गरेको पाइन्छ । वि.सं. २०२२ देखि वि.सं.२०६२ सालसम्म प्युठानी साहित्यकारद्वारा कुनै पनि महाकाव्यको प्रकाशन गरेको पाइदैन । यस अवधिमा कविता सङ्ग्रह तथा खण्डकाव्यको रचना भएको पाइन्छ । वि.सं.२०६२ सालमा ठाकुर प्रसाद आचार्यले ‘यात्रा’ महाकाव्य प्रकाशित गरेपछि, महाकाव्य लेखन परम्परालाई सक्रिय तुल्याएको देखिन्छ । ‘यात्रा’ महाकाव्य लेखन कार्य वि.सं. २०३१-०३२ देखि सुरु भएर २०४५ सालमा पूरा हुन्छ (आचार्य, २०६२: ड-ढ) सामान्य कवि प्रतिभाले महाकाव्य सिर्जना गर्न सकिदैन यसका लागि उच्चस्तरको कवि प्रतिभा, व्युत्पत्ति र अभ्यास हुनु पर्छ ।

वि.सं. २०६६ सालमा भूपेन्द्रराज वैद्यले ‘चम्पा’ महाकाव्यको प्रकाशन गरे सँगै महाकाव्य लेखन कार्यले गतिशील प्रदान गर्न थालेको देखिन्छ । वि.सं. २०६७ सालमा भूपेन्द्र सुवेदीद्वारा लिखित ‘मङ्गला’ महाकाव्य प्रकाशन भए सँगै नेपाली तथा संस्कृत साहित्यमा प्युठानी कवि प्रतिभाद्वारा रचित महाकाव्यको सङ्ख्या चार पुगेको छ । साथै अन्य कवि प्रतिभाहरू पनि महाकाव्य लेखन कार्यमा अग्रसर रहेको बुझिन्छ । यी चार महाकाव्यले समग्र राष्ट्रको साहित्य विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् ।

२.८ हरिप्रसाद आचार्य र उनको ‘गोरक्ष शाहवंश’ महाकाव्य

२.८.१ हरि प्रसाद आचार्यको परिचय

हरिप्रसाद आचार्यको जन्म वि.सं.१९९३ सालमा प्युठानको खैरामा भएको हो । उनका पिताका नाम दुर्गाप्रसाद आचार्य र माताको नाम हीराकुमारी शर्मा आचार्य हो । उनले सम्पूर्णानन्द विश्वविद्यालय, वाराणसीबाट संस्कृतमा नव्यव्याकरणाचार्य पूरा गरेपछि सोही विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधिसमेत पुरा गरेका छन् । वि.सं.२०३१ सालबाट प्राध्यापन सेवा सुरु गरेपछि पठनपाठनकै क्रममा उनलाई साहित्यसृजनागर्ने अनुकूल वातावरण तयार भएको पाइन्छ (महतारा, २०६१: ४३) । संस्कृत साहित्यका प्रकाण्ड विद्वान एवम् स्रष्टा आचार्यको संस्कृत साहित्यका क्षेत्रमा फुटकर कवितादेखि महाकाव्यसम्मको काव्यिक योगदान रहेको छ । उनको गोरक्षशाहवंश (२०२२) संस्कृत महाकाव्य प्रकाशित छ । त्यस्तै कवि आचार्यका महेन्द्र विरह वेदना (२०२८) र वीरेन्द्र शुभराज्यभिषेकम् (२०५३) खण्डकाव्यहरू पनि प्रकाशित भएका छन् । सिर्जनाका अतिरिक्त ‘पौरस्त्य अनुन्धान पद्धति’

एवम् थोनश्वर गौतमसंगको सहलेखनमा 'अनुसन्धान प्रकाश' नामक सैद्धान्तिक ग्रन्थहरू पनि प्रकाशित भएका छन् । त्यस्तै 'हिमज्योति' लगायत पत्रपत्रिकाहरूमा उनका लेख तथा रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । संस्कृत भाषा, साहित्य एवम् वाङ्मयका क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान दिएका कारण उनी विभिन्न मानसम्मान, पुरस्कार र पदकबाट विभूषित भएका छन् । कवि आचार्यले २०२२ सालमा भारतधर्ममहामण्डल काशीबाट महाकवि उपाधि, २०५३ सालमा भारतको बैङ्गलोरमा सम्पन्न विश्वसंस्कृत सम्मेलनमा विद्यासागर उपाधि, महेन्द्र विद्याभूषण (२०५३), गोरखा दक्षिण बाहु, चौथो (२०३२), रजत जयन्ती पदक (२०५३) पाणिनी पुरस्कार (२०५८) तथा प्रतिभा सम्मान पुरस्कार (२०५८) आदि थुप्रै सम्मान र पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् ।

२.८.२ 'गोरक्ष शाहवंश' महाकाव्य

'गोरक्षशाहवंश' (२०२२) महाकाव्य हरिप्रसाद आचार्यको प्रथम प्रकाशित काव्यकृति हो । यो कृति संस्कृत भाषामा लेखिएको छ । गोरक्ष मुद्रालय गोरक्षटिल्ला काशीबाट प्रकाशित प्रस्तुत महाकाव्यका प्रकाशक लेखक स्वयम् रहेका छन् । 'गोरक्षग्रन्थमाला'को ९२ औं पुष्पको रूपमा प्रकाशित यो काव्य गोरक्ष सम्प्रदायसँगै सम्बन्धित रहेको छ । यस काव्यमा २० वटा सर्गहरू रहेका छन् र प्रत्येक सर्गमा ५० भन्दा बढी श्लोकहरू रहेका छन् । गोरखाली राजा द्रव्य शाहको चर्चाबाट सुरु भएको यो काव्य राजा महेन्द्रसम्म बीसौं शृङ्खलासम्म फैलिएको छ ।

गोरक्षशाहवंश काव्यमा राजपरम्परा, राजभक्ति, ईश्वरभक्तिलाई मुख्य विषयवस्तु मानिएको छ । काव्यमा बीस जना नायकहरू रहेका छन् । यद्यपि एकतामा मुख्य विषयवस्तु पृथ्वीनारायण शाहलाई काव्यले मुख्य नायकको रूपमा उभ्याएको छ । अङ्ग्रेजहरूलाई प्रतिनायकको रूपमा उभ्याइएको छ । नेपालको इतिहास, तत्कालीन राजनीतिक, अर्थनीति, विदेशसँगको कुटनीतिक सम्बन्ध आदिको बारेमा पनि काव्यले प्रकाश पारेको छ । राजाहरूबाट नै धर्मको रक्षा, आदर्शको पालना भएको र भविष्यमा पनि राजाहरूबाट नै धर्म र आदर्शको रक्षा हुन सक्ने तर्क काव्यमा अधि सारिएको छ । ज्ञान-विज्ञान, कलाको संरक्षण र देश विकासमा राजाहरूले ठूलो योगदान पुऱ्याएको चर्चा काव्यमा प्रयुक्त छ । काव्यमा दैवीशक्तिलाई जीवनजगत्को शाश्वत आधार मानिएको छ ।

समग्रमा राजा र राजपरिवारको परिवेशमा काव्यले फेरा लगाएको छ । नैतिक, शैक्षिक एवम् आध्यात्मिक सन्देश पनि प्रवाह गरेका छ । काव्यमा अङ्गी रसको रूपमा वीररस आएको छ भने शृङ्गार, अद्भूतलगायत अन्य रसहरू अङ्गसरको रूपमा देखिन्छन् । टिप्तादेखि गङ्गानदीसम्मको परिवेशलाई काव्यले अङ्गीकार गरेका छ । विविध छन्दको प्रयोग भएको प्रस्तुत काव्य प्रसाद, माधुर्य र ओज तिनै गुणले युक्त भएको छ । उपमादि अलङ्कार र सरस सरल पदावलीको प्रयोगको कारण काव्यको भावप्रवाह सहज ढङ्गले भएको छ । इतिहास प्रधान भएर पनि प्रस्तुत काव्य ललित महाकाव्यको श्रेणीमा पर्दछ । राजभक्तिकै प्रमुख प्रतिपाद्य विषय भएको यो कृतिलाई स्तुती काव्यको रूपमा लिन सकिन्छ । यसलाई संस्कृत साहित्यको महत्तम उपलब्धि मानिन्छ ।

२.९ निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा प्युठानी साहित्यको पृष्ठभूमिलाई नियाल्दा नेपाली साहित्यको प्राथमिक काल, माध्यमिक काल, आधुनिक कालको ३० वर्षसम्म पनि कुनै साहित्यिक गतिविधि भएको फेला पर्दैन । यद्यपी 'स्वर्गद्वारी महाप्रभु' नामबाट प्रसिद्ध नारायण क्षेत्री साहित्यिक फाँटमा देखापरे । उनी बाहेक अरू देखिएका छैनन् । विस्तारै २००५ साल तिरबाट प्युठानी साहित्यकारहरू साहित्य सिर्जनामा लागेको पाईन्छ । प्युठान जिल्लामा साहित्य लेखन कार्य ढिलो हुनुमा जिल्लामा पढेलेखेका मानिसहरूको कमी, पत्रपत्रिकाहरूको अभाव, राज्यबाट कडा सेन्सर हुनु नै मुख्य रहेका छन् ।

प्युठानबाट जिल्लाका साहित्यिक गतिविधिको सर्वेक्षण गरिएको छ । जसमा परिचय साहित्यिक पृष्ठभूमि, प्युठान जिल्लामा स्थापित साहित्यिक सङ्घसंस्थाहरू, अर्न्तगत जानजागृति पुस्तकालय, देवकोटा प्रतिभा स्मारक, देवकोटा पुस्तकालय, साहित्य परिषद् प्युठान, सामाजिक अध्ययन केन्द्र, युवा साहित्य समाज साहित्यिक जागरण समूह प्रगतिशिल लेखक संघ, क्षितिज साहित्यिक परिवार र लोकतान्त्रिक साहित्य सञ्चारको चर्चा गरिएको छ । यी संघ संस्थाहरूले प्युठान जिल्लाको साहित्य अध्ययनमा ठूलो सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

साहित्यिक विधा अर्न्तगत कविता, कथा, उपन्यास, नाटक, निवन्ध तथा समालोचना विधामा प्युठानी स्रष्टाको उल्लेखनीय योगदान रहेको छ । कविता विधामा मुक्तक देखि महाकाव्य सम्म सृजना भएका छन् । विभिन्न साहित्य स्रष्टाले आफ्ना अमूल्य कृतिद्वारा प्युठानी साहित्य विकासमा सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

‘यात्रा’ महाकाव्यको विश्लेषण

३.१ परिचय

प्युठान जिल्ला विभिन्न जातजाति बसोबास भएको जिल्ला हो । मध्य पहाडी जिल्ला भएकोले प्युठानमा पहाडीमूलका बासिन्दाहरूको बसोबास रहेको छ । विकासको पर्याप्त पूर्वाधारहरूको अभावमा पनि यस जिल्लामा शैक्षिक चेतनाको लहर २००७ सालतिरबाट सुरु भएको पाइन्छ, साहित्य सृजनाको क्षेत्रमा पनि यो जिल्ला निकै अगाडि रहेको छ । प्युठानका सामान्य देखि विशिष्ट साहित्य स्रष्टाहरूले विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । कविता विधा अन्तर्गत मुक्तक, फुटकर कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्य उपविधा पर्दछन् । यी चारै उपविधामा प्युठानी साहित्यकारले कलम चलाएर अमूल्य योगदान दिएका छन् । महाकाव्य लेखन कार्यमा लाग्ने प्रथम कवि हरिप्रसाद आचार्य हुन् । उनको ‘गोरक्षशाहवंश’ (२०२२) संस्कृत महाकाव्य प्युठानको प्रथम महाकाव्य हो । यो महाकाव्य प्रकाशन भएको ४२ वर्ष पछि कवि ठाकुरप्रसाद आचार्यको ‘यात्रा’ (२०६२) महाकाव्य प्रकाशन भयो । त्यसैगरी भूपेन्द्रराज वैद्यको ‘चम्पा’ (२०६६) र भूपेन्द्र सुवेदीको ‘मङ्गला’ (२०६७) महाकाव्य प्रकाशित छन् । प्युठान जिल्लाका स्रष्टाद्वारा प्रकाशित ४ वटा महाकाव्य मध्ये ‘गोरक्ष शाहवंश’ महाकाव्य संस्कृत भाषामा छ । ‘यात्रा’, ‘चम्पा’ र ‘मङ्गला’ महाकाव्य नेपाली भाषामा प्रकाशित महाकाव्य हुन् । प्रस्तुत शोधपत्रमा नेपाली भाषामा प्रकाशित महाकाव्यको विश्लेषण महाकाव्य तत्त्वका आधारमा गरिएको छ ।

३.२ महाकाव्य विश्लेषणका आधार

कविताको बृहत् रूप महाकाव्य हो । यसमा जीवनजगत्को समग्रताको चित्रण हुन्छ । महाकाव्य कस्तो हुनुपर्छ भन्ने सम्बन्धमा पूर्वीय काव्यशास्त्रमा विस्तृत व्याख्या भएको पाइन्छ । भामहदेखि विश्वनाथसम्मका आचार्यहरूले महाकाव्यका लक्षणहरूको बारेमा चर्चा गरेका छन् ।

महाकाव्यका पहिला चिन्तक आचार्य भामह हुन् । उनका अनुसार : लामो कथानक भएको, महान् चरित्रमा आधारित, नाटकीय पञ्चसन्धिसमन्वित, उत्कृष्ट एवम् अलङ्कृत

शैलीमा रचित तथा जीवनका विविध रूप र कार्यहरूको वर्णन गर्ने सर्गबद्ध र सुखान्त काव्य नै महाकाव्य हो (अवस्थी, २०६४: ५-७) । यसैगरी दण्डीले कथावस्तु नायक, रस, चतुर्वर्गमा एउटाको प्राप्ति, प्राकृतिक वर्णन, अलङ्कारको प्रयोग छन्दयोजना र सर्गबद्धता हुनुपर्ने कुरा बताएका छन् । रूद्रटका अनुसार महाकाव्यमा कथानक कल्पित वा अकल्पिक जुनसुकै भए पनि हुन्छ । यसले युगको र जीवनको विस्तृत चित्रण गर्दछ (अवस्थी, २०६४:५-७) ।

महाकाव्यको लक्षणको सम्बन्धमा विश्वनाथको मान्यता बढी विश्वसनीय र आधिकारीक मानिन्छ । उनले भामह, दण्डी, रूद्रट हेमचन्द्रका मान्यतालाई समेत समेटेर महाकाव्यको परिभाषा दिएका छन् । त्यसैले महाकाव्य सिद्धान्त भन्नेवित्तिकै विश्वनाथको परिभाषालाई लिने गरेको पाइन्छ । विश्वनाथका अनुसार: 'महाकाव्य सर्गबद्ध हुनुपर्छ र नायक उच्च कुलको वा क्षेत्रीय वंशको धीरोदात्त गुणयुक्त हुनुपर्दछ । एकै वंशमा उत्पन्न अनेक राजाहरू नायकका रूपमा आएका पनि हुन सक्छन् । श्रृङ्गार, वीर र शान्तमध्ये कुनै एक रस अङ्गी र अन्य अङ्गरस हुनुपर्दछ । कथानक नाटकीय पञ्चसन्धि समन्वित हुनुपर्दछ । इतिहास प्रसिद्ध वा महापुरूषको जीवनसँग सम्बन्धित लोकप्रसिद्ध इतिवृत्तात्मक कथानक र चार पुरूषार्थमध्ये एउटा मुख्य प्रयोजन हुनुपर्छ । मङ्गलाचारणबाट प्रारम्भ हुनुपर्छ । सज्जनको प्रशंसा र दुर्जनको निन्दा गरिएको हुन्छ । आठ वा आठभन्दा बढी सर्ग, प्रत्येक सर्ग एउटै छन्दका तर सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन गरिएको हुन्छ । सर्गान्तमा भावी सर्गको सङ्केत गरिनुपर्छ । सम्पूर्ण कालचक्र (सन्ध्या, प्रभात, इन्दु, रजनी, मध्याह्न) सम्पूर्ण ऋतुचक्र स्वर्गदेखि धरतीसम्मको धरतीदेखि स्वर्गसम्मको सम्पूर्ण परिवेशको वर्णन गरिनुपर्दछ । नायक, कथानक वा कविका नामबाट काव्यको नामकरण गरिनुपर्दछ । त्यसैभित्र वर्णित विषयका आधारमा सर्गको नाम राखिनुपर्दछ (साहित्यदर्पण पृ. ४६०-४६५) ।

वासुदेव त्रिपाठीको विचारमा- 'बस्तुतः समसामयिक सामाजिक धरातलमा टेकेर मानिसक भावात्मक वैचारिक चिन्तनात्मक स्तरमा महत्तम कविताछविद्वारा जीवनको विस्तृत व्यापक अझ बिराट अभिव्यञ्जन गर्नु नै महाकाव्य हो (त्रिपाठी, २०२७:१०९) ।

बालकृष्ण सम भन्दछन्- 'सम्लग्न रूपले लेखिएका धेरै कविताहरूको सङ्ग्रह नै महाकाव्य हो (सम, २०१५:७) ।

पूर्वमा जस्तै पश्चिमका विद्वानहरूले पनि महाकाव्यमा जीवन जगत्को यथार्थतापूर्ण विचारहरूको बाहुल्यता हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको पाइन्छ ।

महाकाव्य के हो भन्ने सन्दर्भमा व्यक्त गरिएका परिभाषामा महाकाव्यमा हुनुपर्ने तत्त्वका बारेमा पनि सङ्केत गरेका छन् । महाकाव्य विषयवस्तुको भव्यतर चित्रण गरिएको वृहत्तम कविता भएकोले यसमा पाइने तत्त्वहरूको बारेमा सामान्य मतभेद पाइनु स्वभाविकै हो । कथा, चरित्र, देशकाल, परिवेश, उद्देश्य, रस, भाषाशैली साहित्यमा प्रचलित महाकाव्यका तत्त्वहरू हुन् ।

वासुदेव त्रिपाठीले :

१) लयविधान	२) भावविधान
३) आख्यानीकरण	४) कथानक
५) पात्रविधान	६) परिवेशविधान
- ७) भाषाशैलीगत संरचनालाई तत्त्वको रूप उल्लेख गरेका छन् (त्रिपाठी, २०४६:९१) ।

महादेव अवस्थीले

क) सर्गबद्धता	ख) पात्रविधान	ग) कथावस्तु
घ) परिवेशविधान	ड) छन्दोबद्धता	च) रसाभिव्यक्ति
छ) उद्देश्य	ज) अलङ्कृत भाषाशैली	
- झ) नामकरण शीर्षकीकरणलाई महाकाव्यका तत्त्व भनेर उल्लेख गरेका छन् (अवस्थी, २०६४: २०) ।

यसरी विभिन्न भनाइलाई अनुसरण गर्दै निम्न लिखित तत्त्वका आधारमा महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

क) शीर्षक विधान	ख) विषयवस्तु	
ग) कथावस्तु	घ) परिवेश विधान	
ड) पात्रविधान	च)वैचारिक पक्ष	
छ) लयविधान	झ)भाषाशैली	ज) उद्देश्य

३.३ कवि ठाकुरप्रसाद आचार्य र उनको 'यात्रा' महाकाव्यको विश्लेषण

३.३.१ कवि ठाकुरप्रसाद आचार्यको परिचय

ठाकुरप्रसाद आचार्यको जन्म वि.सं २००१ श्रावण ११ गते बुधवार सप्तमी तिथिका दिन बुबा पण्डित टीकाराम आचार्य एवम् आमा भागीरथी देवी आचार्यको कोखबाट महिला सन्तानको रूपमा राप्ती अञ्चल प्युठान जिल्लाको रम्दी गाविसको वडा नं. जोइनेटामा भएको हो । यिनका बाजे ज्योतिष विद्याका विद्वान तथा बाबु संस्कृतका पण्डित थिए । संस्कृत वाङ्मय, वैदिक परम्परा, सनातन हिन्दु धर्मप्रति आवस्थावान परिवारमा जन्मिएका आर्चायले आठ वर्षको उमेरमा यज्ञपवित धारण गरे । घरैमै प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त गरेका आर्चायले आफ्नो पिताबाटै अमरकोश, रूद्रि र चण्डी जस्ता ग्रन्थको अध्ययन गरेका थिए । यिनले १० वर्षको उमेरमा रोल्पाको खुङ्ग्रीमा स्थापित भाषा-पाठशालाबाट अध्ययन सुरु गरेका थिए । वि.सं. २०२१ सालमा जनता महाविद्यालय विजौरी दाङ्बाट पूर्वमध्यमा (आई.ए.), वि.सं. २०२८ शास्त्री (बि.ए.) पास गर्दै वि.सं २०३६ सालमा साहित्य विषयमा प्रथम श्रेणीमा प्रथम भई आचार्य तहको (एम.ए.) उपाधी प्राप्त गरेका थिए । अध्ययनको क्षेत्र निकै फराकिलो भएका आर्चायले पूर्वीय दर्शन, पुराण र संस्कृत साहित्यको गहिरिएर अध्ययन गरेका छन् ।

ठाकुर प्रसाद आर्चायले चौबीस वर्षको उमेरमा वैदिक विधिअनुसार प्युठान विजुवारकी भगवतिका साथ पहिलो विवाह तथा प्युठान देविस्थानकी शिवादेवीका साथ वि.सं. २०३८ मा दोस्रो विवाह सम्पन्न गरेका छन् । आचार्यका जेठी श्रीमती बाट १ छोरी तथा कान्छी श्रीमतीबाट ३ छोरा र १ छोरी गरी जम्मा ५ सन्तान रहेका छन् । आर्थिक रूपमा मध्यम वर्गीय सामाजिक तथा बौद्धिक हिसावले प्रतिष्ठित परिवारमा हुर्किएका आचार्य सोह्रवर्षको हुदा पिताको स्वर्गारोहण हुनु, खोलाले खेत बगाउनु, घरमा चोरी हुनु, जस्ता कारणले पूर्वमध्यमा उत्तीर्ण गरे देखिनै घर व्यवहार चलाउन शिक्षण कार्यबाट जागिरे जीवन सुरुवात गरेको पाइन्छ । यिनले पूर्वमध्यमा भन्दा माथिका सबै परीक्षाहरू स्वाध्ययन बाटै उत्तीर्ण गरेका थिए । लामो समयसम्म विद्यालयमा शिक्षण गरेका आर्चायले वि.स. २०३९ देखि त्रि.वि. सहायक प्राध्यापक हुँदै वि.सं. २०५७ मा प्राध्यापक तथा वि.स. २०६८ देखि सेवानिवृत्त जीवन बिताएका छन् ।

ठाकुर प्रसाद अर्चायमा रुचि र स्वभाव आफ्नै प्रकारका छन् । बिहान चार बजे उठेर नित्यकर्म पूजापाठ न्यासध्यान गर्नु, घरायसी काममा सक्रिय रूपमा लाग्नु, साहित्यिक रचना गर्नु, ईश्वरीय भजन तथा गीत सुन्ने गर्नु, त्यसैगरी सादाजीवन उच्च विचारको सिद्धान्तमा विश्वास राख्नु, दुःखसुखमा समभाव राख्नु, विद्वान तथा साधुसन्तको सङ्गत गर्नु, जस्ता रुचि छन्। आचार्य अन्तर्मुखी तथा गम्भीर स्वभाव, परोपकारी भावना, सिर्जनात्मक सोच, आध्यात्मिक प्रवृत्तिका, पूर्वीय वैदिक सनातन धर्मप्रति आस्था राख्ने शाकाहारी अहिंसावादी एवं गान्धी वादी व्यक्ति हुन् । पूर्वीय आध्यत्मवादी दर्शनबाट प्रभावित आचार्य नेपाली साहित्यमा देवकोटाको स्वच्छन्दवादबाट प्रभावित छन् भने राजनीतिमा वि.पि. कोइरालाबाट प्रभावित छन् । सानेदेखि पारवारिक समस्या आर्थिक अभावबाट उत्पन्न समस्याको मार्मिक पीडा तथा शेषशायी भगवान् नारायणको अनुकम्पालाई साहित्य लेखनको पेरण मान्ने आर्चायले नेपाली तथा संस्कृत दुवै भाषामा काव्य रचना गर्न सक्षम मानिने आर्चाय पद्य साहित्यका सशक्त कवि तथा स्वच्छन्दतावादी विचार एवम् परिष्कारवादी शैलीका आत्मपरक दार्शनिक लेखन हुन् । छन्दालकार गुण र रीति प्रयोगका दृष्टिले सक्षम कवि ठाकुर प्रसाद आर्चायका शिवलहरी (२०४४) ईश्वरभक्तिकाव्य, 'यात्रा' महाकाव्य (२०६२), 'ज्वालामुखी' खण्डकाव्य (२०६४) प्रकाशित कृति हुन् । यिनका 'गोविन्दलहरी' संस्कृत भाषामा तथा 'काव्यचन्द्रिका' नेपाली भाषाका प्रकाशोन्मुख कृति हुन् । आर्चायका समालोचना, निबन्ध तथा फुटकर कविता विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित छन् । अनुवादका क्षेत्रमा दखल राख्ने आर्चायले संस्कृत भाषाका पद्यलाई नेपाली भाषामा भावानुवाद गर्न सक्छन् ।

कवि ठाकुरप्रसाद आर्चायका कृतिमा राष्ट्रप्रेम ईश्वर भक्तिका साथै समाजसुधारको भावना पाईन्छ । यिनले आफ्ना कृतिमा समाजमा रहेका विकृति विसङ्गति, भ्रष्टाचार र तस्करी, सामाजिक असमानता, अन्तराष्ट्रिय हस्तक्षेपको खुलेर विरोध गरेका छन् । नेपाली समाजको वास्तविक पीडालाई मार्मिकरूपमा प्रस्तुत गर्दै ईश्वरीय सत्तालाई आत्मसात गर्ने भावना यिनका साहित्यिक रचनामा पाईन्छ । प्राध्यापक, साहित्यकार, धार्मिक तथा सामाजिक व्यक्तित्वका रूपमा परिचित आर्चाय विभिन्न संघ सस्थाबाट पुरस्कृत तथा सम्मानित भएका छन् । यिनले शूभराज्याभिषेक पदक २०३१, महेन्द्र विद्याभूषण पदक तथा सरदार सोमप्रसाद पदक (ई.सन् १९७८), राष्ट्रिय शिक्षा पुरस्कार २०४६, घनश्याम पुरस्कार २०४९, नन्दप्रज्ञा पुरस्कार २०५३, गद्दी आरोहण रजत महोत्सव पदक २०५३, दाङ साहित्य तथा कला संस्कृति प्रतिष्ठानबाट सम्मानित २०६२,

दीर्घसेवा पदक २०६५, जस्ता पुरस्कार तथा सम्मान प्राप्त गरेका छन् । हाल सेवानिवृत्त जीवन बिताई रहेका ठाकुरप्रसाद आचार्य दाङ्को विजौरी गा.वि.स. वडा नं.५ अर्न्तगत हेमन्तपुरमा बसोबास गर्दै आईरहेका छन् ।

३.३.२ यात्रा महाकाव्यको विश्लेषण

आचार्यको कुनै आख्यान र पात्र योजना नभएको विशालकाव्य यात्रालाई निम्नलिखित तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ :

१) रचना तथा प्रकाशन- काल प्रेरणा र प्रभाव	२) शीर्षकविधान
३) विषयवस्तु	४) लयविधान
५) परिवेशविधान	६) रसभावविधान
७) अलङ्कारविधान	८) उद्देश्य
९) भाषाशैली	१०) दर्शनको प्रयोग

३.३.२.१ रचना तथा प्रकाशन काल प्रेरणा र प्रभाव

ठाकुरप्रसाद आचार्यको 'यात्रा' शीर्षकको महाकाव्य संस्कृतमा लेखिएको 'शिवलहरी' पछिको दोस्रो कृति हो भने नेपाली भाषामा लेखिएको हालसम्म कै सबैभन्दा ठूलो कृति हो ।

ठाकुर आचार्य स्नातकोत्तर तहमा अध्ययन गर्दा रा.वि.से. गर्नको लागि २०३१-०३२ सालतिर दाङ आइपुगछन् । दाङ रामपुरको मा.वि.मा शिक्षण गर्दा राष्ट्रिय यात्राको विषयमा भावात्मक विचरण गर्ने विचार अनुसार यात्रा लेखनको आरम्भ गर्छन् । पाँच विश्राम त्यही बस्दा तयार गर्दछन् । वि.सं. २०३४ सालतिर ने.रा.प्र.प्र द्वारा आयोजित वृहत् साहित्यिक भेलामा सहभागी हुन राप्ती अञ्चल प्रतिनिधिको रूपमा काठमाडौं पुगछन् । त्यसबेला राजधानीका विभिन्न ठाउँ घुम्दा धेरै कुराहरू थाहा पाएको पनि यस कृतिको रचना प्रेरणा सन्दर्भमा स्मरणीय छ ।

राष्ट्रियलगायत विभिन्न क्षेत्रमा देखिएका अनेक विकृति तथा विसङ्गतिले कवि भस्किए । यसैबाट कविलाई यात्रा लेख्ने थप प्रेरणा प्राप्त भयो ।

व्यक्तिगत घरायसी कारणले र प्राध्यापन गर्नका कारणले लेखनकार्य बीचमा अवरूद्ध हुन्छ । पछि, वाल्मीकि क्याम्पस काठमाडौंमा प्राध्यापन गर्न थालेदेखि लेखनकार्यले निरन्तरता पाउँछ, र २०४५ सालतिर यात्रा को लेखनकार्य पूरा हुन्छ (आचार्य, २०६२: ६) । यसरी भण्डे चौध वर्षको गर्भबाट विशालकाय काव्य यात्रा जन्मेको देखिन्छ । लेखेर सकिनेवित्तिकै यात्रा प्रकाशन हुन सकेन । व्यक्तिगत रूपमा प्रकाशन गर्दा आर्थिक स्रोतको समस्या संस्थागत प्रयासहरू निरर्थक नै रहे प्रकाशन गराइदिन्छु भनेर साभा प्रकाशनले चार वर्ष यात्राको पाण्डुलिपी आफ्नो घरमा राख्यो अनि जस्ताको त्यस्तै फिर्ता ल्याउनु पर्‍यो । अरू कसैले चासो देखाएनन् । आखिर आफै ऋण गरेर भए पनि २०६२ सालमा मात्र यात्रा प्रकाशित भयो (आचार्य, २०६२: ६) ।

ठाकुर प्रसाद आचार्य संस्कृत साहित्यको विद्यार्थी हुनाले कालिदास, माघ, भारवि आदि उत्कृष्ट स्रष्टाहरूका कृति अध्ययन गरे । यसका अतिरिक्त वेद, उपनिषद, पुराण, महाभारत, रामायण आदि धर्म, संस्कृति र दर्शनसँग विभिन्न ग्रन्थहरूको अध्ययनले धर्मपरम्पराप्रति गहिरो प्रभाव पर्‍यो । दर्शनप्रति रुचि जाग्यो । नेपालीमा देवकोटा र पश्चिमी चिन्तक रूसोबाट प्रभावित भएको उनको आत्मस्वीकृत छ (आचार्य, २०६२: ६) ।

यसरी परिकृष्ट भावना बोकेर नेपालको राजधानीको विकृति र गाउँका किसानका दयनीय अवस्थाको मनन् गर्दा आचार्यलाई ज्यादै दुःख लाग्यो । आफ्नो देशप्रतिको दायित्व हिन्दु, धर्मसंस्कृति, मानमर्यादा छोडेर राष्ट्रियतासमेत विसेर, विकृति र विसङ्गति बढ्दै गएको परिस्थितिको बोध गराउँदै राष्ट्रवादी पाठ सिकाउनेउद्देश्यले नै कविको यात्रालाई लेख्न घच्चचाएको पाईन्छ । भगवान शेषकै विशेष प्रेरणाबाट उनले यात्रा पूरा गरेको ठान्दछन् (आचार्य, २०६२: ७) ।

३.३.२.२ शीर्षकविधान

पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तअनुसार काव्यको शीर्षक मुख्य विषयवस्तु, नायकनायिका वा पात्रविशेषका नामबाट राखिएको हुन्छ । शीर्षक महाकाव्यको परिचायात्मक चिह्न हो । काव्यको शीर्षकबाट त्यसमा निहित कथानक, घटना वा पात्रको सामान्य सङ्केत भएको

हुन्छ । त्यसैले शीर्षकविधान अनिवार्य कुरा हो । यात्राको शीर्षकविधान त्यसमा रहेको विषयवस्तुको आधारमा गरिएको छ । यस काव्यको पहिलो विश्रामदेखि तीसौं विश्रामसम्म कवि (म) ले देशभ्रमण (देशदर्शन) गर्दा देखेका र भोगेका कुराहरूको वर्णन गरिएको छ,

यो दुःखी कवि हुर्कियो शिखरमा फर्के चरी-साथमा

नाची-गाइ हिमालको स्वर छरी हेरेर नौलाखमा ।

ब्यूँभगयो आज उही पहाड किन हो, ढाँगें लिदै अञ्जलि

नेपाली घरमा जगाउँ म दियो घुम्दै तराइ-चुली॥ (यात्रा १।९)

डुले विरह गाउँदै मुलुकमा म यात्री बनी

भएन रसिलो भने स्वर त वेदनाले पनि ।

तथापि मरु सिञ्चने घन बनेर वर्षे गरी

हिमाल शिरदेखिनै युगतराई सिञ्चे गरी ॥ (यात्रा ३०।१३२)

यसरी कविले देशदर्शनको लागि विभिन्न ठाउँको गरेको कुरा यस काव्यको मुख्य विषयवस्तु बनेको छ । त्यसकारण मुख्य विषयवस्तुबाटै 'यात्रा' शीर्षक चयन गरिएको छ ।

३.३.२.३ विषयवस्तु

पूर्विय काव्यशास्त्रमा महाकाव्यको लागि इतिहास, पुराण, सज्जन, चरित्र, दन्त्यकथाबाट लिइएको प्रसिद्ध वा प्रख्यात विषयवस्तु उपयोगी मानिएको छ र तर, यात्रा काव्यको विषयवस्तु पूर्विय लक्षणशास्त्रले बताएजस्तै इतिहासप्रसिद्ध, पुराणप्रसिद्ध, सज्जनचरित्र वा दन्त्यकथा आधारित नभई मौलिक विषयवस्तु स्वदेशभक्ति छ । यात्रा वा भ्रमण क्रममा भने ठाउँ-ठाउँमा ऐतिहासिक तथा सज्जन महापुरुषको जीवनीका झलकहरू पाइन्छ । स्वदेशदर्शन निस्केका कविको यात्रा भने उद्देश्य अनुसार प्रारम्भ गरिएको ठाउँमा आएर टुङ्गिएको छ । त्यसैले पूर्विय मान्यताअनुसार महाकाव्य संयोगान्ततर्फ केन्द्रित देखिन्छ ।

यात्रा काव्यको विषयवस्तु कुनै कथानकीय घटनाद्वारा शृङ्खलित छैन । यसमा वर्णनात्मकता छ तर आख्यानात्मक छैन । तर पनि यसमा देशदर्शनका लागि गरिएको यात्रामा निम्नलिखित उपक्रमहरू छन् :-

यात्राको आरम्भ नहुँदै मङ्गलाचरणम् शीर्षकमा संस्कृतमा गणेश, विष्णु, कृष्ण, पशुपति, ब्रह्मा, सरस्वती, दुर्गा, महाकाली, सीता, राम, हनुमान, वाल्मीकि, व्यास, स्वर्गद्वारीप्रभु, गोरक्षनाथ, आदिको नमस्कारात्मक मङ्गलाचरण गरिएको छ ।

पहिलो विश्राम सरस्वतीको आराधाबाट आरम्भ भएको छ । ज्युँदो राष्ट्रियता जगाउन अभै नेपाल व्यूँझाउन भन्ने कवि र काव्यको उद्देश्य व्यक्त गरिएको छ । नेपाली घरबार हेर्नु छ सखे भन्दै देश भ्रमण गर्ने अठोट लिएर आमासँग विदा माग्दछन् । आफ्नो जन्मभूमिको स्वर्गभन्दा पनि महान् छ भन्दै आमाले विदा दिन्छन् । यात्रा गर्दा कविलाई बाल्यकालको सम्झना आउँछ । सानामा साथीभाईसँग हाँसेखेलेको रमाइलो, गदैँ स्कुल गएको अनि दशैँतिहार मनाएको बाल्यकालीन रमाइला सुखद क्षणहरू सम्झन्छन् । साथै मरेर गइसेकेका चिनेजानेका आफन्तहरूको यादले कविलाई हराभरा बनाएको छ अनि नेपाली इतिहास पनि वीरताले भरिएको छ । यो देशको स्वर्गको सँघार हो । स्वार्थी मान्छेले प्रकृतिको सुन्दरता तहसनहस पारे । चेतनाको आँखा हो भने विश्वब्रमाण्ड आफैँतिर छ ।

मानिसले हातहतियारको उत्पादन गरेर मानिसलाई त्रासपूर्ण अवस्थामा पुऱ्याएको छ । शस्त्रअस्त्र र सैन्य शक्तिमा लगाउने खर्च मानवहितमा लगाएमा कोही दुःखी र गरिब हुने थिएन । ॐकार स्वरूप हिमवत् खण्ड नेपालको व्यासको सृष्टिजस्तो छ अनि कृष्णको वृन्दावनजस्तो छ । गोठालाले गाउने, बजाउने, बाँसुरी र मर्चुङ्गामा नेपाली मौलिक संस्कृति छ । हिँड्दाहिँड्दै साँभ परेपछि कवि किसानको घरमा बास बस्दछन् । पहाडी परिवेश विभिन्न रडका घरहरू, सरल व्यवहारका उदार भावनाका किसानहरूका आत्मामा कृष्णको बास छ । पहाडी गृहस्थीमा लोग्नेहरू विदेश जान्छन् र श्रीमती घर धान्दछन्, ईश्वरमा भरोसा राख्दछन्, कर्ममा विश्वास गर्छन् तर पनि गरिबीले माथि उठ्न सकेका छैनन् । किसानको घरबाट बिहानै कवि पहाडी तथा हिमाली भेगतिर लाग्दछन् । त्यहाँ पनि अभाव र गरिबीको राज्य छ । राष्ट्ररक्षाको लागि नरसिंह हनुमान जस्तो बन्नुपर्दछ । नेपाल सानो भए पनि विशाल र उच्च हिमालले विश्वप्रख्यात छ । बुद्ध र सीताको जन्मभूमि नेपाल तराई, पहाड र हिमाल एउटै माटो हो । भेदभाव, अधर्म र विलासीपनले जरा गाडेको छ । प्रजातन्त्र नाम मात्रको छ । नेताहरू स्वार्थी छन् । व्यास, कृष्ण, पार्वती, याज्ञवल्क्य आदिलाई सम्झन्छ

। स्वच्छ मनले राष्ट्र निर्माणमा जुट्न आह्वान गर्छन् । हिड्दाहिड्दै कवि भुते पाटीमा रात बिताउँछन् । भरिया ढाक्रेहरू पनि त्यही बस्न आउँछन् । भरियाले बृद्धावस्थामा केही गर्न नसकिने र सहयोग पनि नपाईएको कुरा बताउँछन् । यात्रीरूप कविले अन्धकार रात्रीमा जागा बसेर आफैभित्र संसार पढ्दैछन् । सत्तासीनहरू भोगविलासमा डुबे, आफ्नो संस्कृति सभ्यता हराउँदै जान थाल्यो । विज्ञानले विश्वलाई जोडे पनि अज्ञानता बढ्दै जानाले मन फाटेको छ ।

नेपाल श्रुति-स्मृति-पुराणको सङ्गम स्थल, ऋषि, महर्षिको अवतार स्थल अनेक तीर्थहरूले शोभायमान पूण्यभूमि हो । अखण्ड अवतार एउटै हरि हुन् अनि अखण्ड विश्व एउटै अंकार हो ।

यो मुलुक अहिले विकसित होला भन्दै कविले नेपाली प्रकृतिलाई राम्ररी नियाल्दछन् । अशिक्षा, दाईजोप्रथा, व्यापारमा विकृति, यौनविकृति आदि देशको प्रगतिका बाधक हुन् । पूर्वाको आर्दशलाई छोडेर उच्छृङ्खलतातिर लागे देशको उन्नति हुँदैन । काम गर्ने इमान्दार र परिश्रमी किसान भोकभोकै कष्ट भोगिरहेका छन् । धर्म, संस्कृति, नैतिकता आदि सबैमा बेइमानी गर्ने वर्ग मोजमजामा जिन्दगी बिताइरहेका छन् । मुग्लान पसेका लाहुरेको सम्भनामा उनका पत्नीहरूले विरहको गीत गाउँछन् अशान्तिले कवि पनि छट्पटाएका छन् । यात्रा गर्दै कवि पूर्वी तराईतिर लाग्दछन् । राजमार्गले थरिथरिका सन्तान हेर्न सकिदैन भन्ने विकासवादी राजा महेन्द्रलाई सम्झाउँछ । अन्नको भण्डार तराई, मिथिला, कोसी, त्रिशुली, देवघाट, नारायणघाट आदि स्थानहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ । जङ्गलको विनाश, मठमन्दिर, धर्मशालाको जग्गा अतिक्रमण, राजनीतिक विकृति, आफ्नोपन छोडेर पश्चिमी छाडा संस्कृतिको अवलम्बन, भ्रष्टाचारजस्ता कुराहरू कविले तराईमा पनि देख्दछन् । मधेसी र पहाडीको बीचमा भेदभाव हुनुहुँदैन । हामी सबै नेपाली हौं । पूर्वी तराईबाट कवि छिर्दछन् । त्यहाँ गाडी, बाटो, देवलाय, अग्ला र ठूला भवनहरू भौतिकरूपमा राम्रा र विशाल छन् । राजाले धर्मको पालना गरे मात्र रामराज्य फल्दछ । हाम्रो परम्परा रामराज्यको हो, रावणराज्यको होइन । कविले आफूभित्र पूरै नेपाल देख्दछन् । पर्यटकहरू आए पनि धर्म संस्कृतिलाई नखल्वल्याउन् । डार्विनले भनेभैँ हामी वानरबाट विकसित भएका होईनौं, मुनिका सन्तान हौं । यो बाह्य संसार सब असत्य हो, सत्य एउटै ईश्वर हो । मानिस माँसहारी हुनु हुँदैन । हिंसा त्यागेर शान्तिपूर्ण रूपमा बाँच्नुपर्दछ ।

कवि काठमाण्डौबाट नगरकोटतिर पनि लाग्दछन् । त्यसपछि काठमाडौँतिर फर्केर सिंहदरवारमा लागेको कुरा सम्झन्छन् । सहिदको सपना बिसेर तानाशाही शासन चलाउने प्रवृत्ति राम्रो होइन । कवि गोदावरी पुग्दछन् । हाम्रो भाषा संस्कृति छोडेर पश्चिमी संस्कृतिको नक्कल गरेको मूर्ति बेच्ने, चेलीबेटी बेच्ने आदि विकृति कार्यले पृथ्वीनारयण शाहको दिव्योपदेश विसेका दुःख मान्दछन् र 'छाया मात्रै हिमाली हो, माया त सब नक्कल हो' भन्दछन् । हुनेखानेहरूको लागि काठमाडौँ स्वर्गजस्तो भए पनि गरिबहरूको लागि कागलाई बेलपाके जस्तै छ । मान्छेको यस्तो दुःखद जीवनभन्दा चराको जीवन धेरै आनन्दमय छ किनभने चरालाई थुपार्ने जोगाउने चिन्ता छैन ।

जडवादी प्रवृत्तिको उदयले यो सब विकृति आएको हो । योगले मानिसलाई देउँता र भोगले मानिसलाई दावन बनाउँछ । विज्ञानले बचाउँछ भने ज्ञानले त्यसलाई चिनाउँछ र मिलाउँछ । कविले युवालाई सम्बोधन गर्दछन् । वी.पी. त्रिभुवन, गान्धी, रूसो आदि सबै महान् व्यक्तिहरूजस्तै युवाहरू पनि आफै सचेत भएर राष्ट्रनिर्माणमा जुट्नुपर्छ । दुर्व्यसनमा नलागेर तेन्डिजस्तै साहसी कार्यले संसार प्रसिद्ध हुनुपर्छ भन्दैकवि काठमाडौँबाट दाङ फर्कन्छन् । आफूले पहिले अध्ययन गरेको स्थल, पढाउने गुरू तथा धार्मिक स्थल छिल्लीकोट आदिको उल्लेख गर्दछन् । युगीन विकृति र विसङ्गतिबाट मुक्तिको लागि भगवान् कृष्णलाई सम्झन्छन् । थारू जातिका किसानको खस्कदै गईरहेको अवस्थाले कविलाई चिन्तित तुल्याउँछ । उनीहरूलाई सचेत हुन, सन्तानलाई शिक्षा दिन आग्रह गर्दै गरीब ठग्ने जमिन्दारप्रति आक्रोश पोख्दछन् । राजा महेन्द्रको स्मृतिमा स्थापित संस्कृत विश्वविद्यालय प्राच्य ज्ञानको भण्डार बनोस्, परम्परा मौलाओस्, योग्यताको कदर होस् र यहाँ पढेका सबै हिन्दुधर्म संस्कृतिको अनुयायी सच्चा राष्ट्रवादी बनून् भन्ने कविको चाहाना छ । दसैँको बेला शरद ऋतु, न जाडो न गर्मी, रमणीय प्रकृति, भवानीको आराधनाले आसुरी भाव हटोस् भन्ने कामना गर्छन् ।

कवि रा. वि. से. अर्न्तगत शिक्षाको लागि एउटा विद्यालयको (दाङको रामपुर मा.वि. कक्षाकोठामा पुग्दछन् आर्दशवादी गुरूलाई अपमान गर्ने प्रवृत्तिले दुःखित हुन्छन् । बालकहरूलाई गलत शिक्षा दिएर विगार्नु हुँदैन भन्दै उनी पश्चिम तराईको यात्रामा निस्कन्छन् । नेपालगञ्जको वागेश्वरी, सीमापरिको नकारात्मक दबाव र प्रभाव, लोकसंस्कृतिका धनी भेरी-कर्णाली आदिको बारेमा चर्चा गर्दै बाल्यकालको सम्झना गर्छन् । प्रकृतिको विरुद्ध कोही जान सक्दैन । आगोलाई चिसो र हिउँलाई तातो बनाउन सकिदैन ।

धनले कोही अमर बनेका छैनन्, महान् व्यक्तिहरू त्याग र तपस्याले अमर बनेका हुन् । सेवा नै धर्म हो । आधुनिक र प्रगतिवादी साहित्य लेखन सन्देश दिने मित्रलाई सिद्धान्तले प्रतिभा जन्माउदै बरु प्रतिभाले सिद्धान्त जन्माउँछ, भन्दै व्यङ्ग्य गर्छन् । सृष्टि आफै गतिशील भएकाले प्रगतिवादको कुनै अर्थ छैन । छन्द कवितालाई पुँजिवादको हो भन्ने कुरा बहुलाको प्रलाप मात्र हो । तिहारको रमभ्रम चर्चा, अस्थायी जीवनको सम्भना, इन्द्रले ठूलो विनाश गर्न खोज्दा कृष्णले गोवर्धन पर्वत उठाएर किसानहरूको रक्षा गरेका थिए । संसार परिवर्तनशील छ, भन्ने कुरा बुझेपछि सब खुल्दछ । शरदपछि कवि बसन्त ऋतुमा पहाडी क्षेत्रको विहार गर्दछन् । पहाडको गरिबी । वनजङ्गलको विनाशको सन्दर्भ छ । कविको रा.वि.से. सकिन्छ र भानुजयन्तीको दिनविद्यार्थीहरूले विदाई गर्छन् । कविले विद्यार्थीहरूमा राष्ट्रको उज्ज्वल भविष्य देख्छन् ।

दाङको विद्यालयमा विदाइ भएपछि कवि राप्तीको किनारै किनार प्युठानतिर लाग्दछन् । राप्ती नदीलाई मानवीकरण गर्दछन् । स्वर्गद्वारी हेर्दै कवि आफ्नो जन्म ठाउँमा पुग्छन् स्वर्गद्वारीको प्रभुको पुनःदर्शनले आफूधन्य भएको ठान्दछन् र आफूमै विश्व पाए भन्दछन् । जीवनभर सबैभन्दा आनन्दको समय बाल्यकाल भएको ठान्दछन् । आफ्नो जन्मभूमि र बाल्यकाल बिसन नसकिने रहेछ भन्छन् । यहीनेर कविको यात्रा पनि समाप्त हुन्छ । यसरी स्वदेशदर्शन नै यात्राको मुख्य विषयबस्तु बनेको छ ।

३.३.२.४ लयविधान

यात्राजस्तो विशाल काव्यमा कविको अनुभूतिलाई ठोस रूप दिन कुनै स्पष्ट कथानकको योजना छैन । तर संरचना तथा लय विधान छ । कवि ठाकुरप्रसाद आचार्यले देशदर्शनको विस्तृत अनुभूतिलाई तीस विश्राममा विभाजन गरेका छन् । पूर्वीय लक्षणअनुसार प्रत्येक विश्रामलाई छुट्टाछुट्टै उपशीर्षक दिएका छन् । पहिलो विश्राम सुरुहुनुभन्दा पहिले 'मङ्गलाचरणम्' भनेर छुट्टै शीर्षक दिई संस्कृत भाषाका बीस पद्यमा देवीदेवताको आराधना गरिएको छ । यसका विश्राम योजना थोरैमा ४५ श्लोकदेखि बढीमा २९० श्लोकसम्मका छन् । तीस विश्राम छन्दको ३६१५ चतुष्पदी श्लोक छन् । मङ्गलाचरणमा बीस र तीसौं विश्राम तीन २३ श्लोक संस्कृतमा श्लोक संस्कृतमा छन् यसको वाच्य संरचनालाई निम्नलिखित रूपमा स्पष्ट पार्न सकिन्छ :-

विश्राम	विश्राम शीर्षक	छन्द	श्लोक संख्या	जम्मा
पहिलो	मङ्गलकामनाकोसँगै यात्राको शुभ सङ्कल्प	शार्दूलविक्रिडित शिखरिणी द्रुतविलम्बित	५१ १० १	६२
दोस्रो	विदाइको संघारबाट आमाको शुभशीर्वचन	वंशस्थ मन्दाकान्ता	४४ १	४५
तेस्रो	जन्मस्थलीको विछोडमा व्यूभेका बालदिनका भ्र- भ्रल्काहरू	मन्दाकान्ता पृथ्वी	६४ १	६५
चौथो	यात्राको एक असीम उडान	मन्दाकान्ता वंशस्थ	२१५ १	२१६
पाचौं	किसानहरूको बन्धुहरूको मीठो आतिथ्य	शिखरिणी अनुष्टुप	९० १	९१
छैटौं	हिमाली धुरीको सुरिलो सुसेली	भुजङ्गप्रयात सुन्दरी वंशस्थ	९१ १ १	९३
सातौं	भुतेपानी असारे रात	अनुष्टुप पृथ्वी	१९२ १	१९३
आठौं	प्रभात	पृथ्वी मन्दाकान्ता	६० १	११५
नवौं	कैले टेक्ला यस मुलुकले पाउ आफ्नै दरीला ?	मन्दाकान्ता द्रुतविलम्बित	६८ १	६९
दसौं	हेरू पूर्वी तराईको मुहार पनि सुन्दर	अनुष्टुप सुन्दरी	११४ १	११५
एघारौं	राजधानीतिर	मन्दाकान्ता अनुष्टुप्	४९ १	५०
बाहौं	धन्य श्रीकृष्ण मन्दिर	अनुष्टुप् मालिनी	२८९ १	२९०
तेह्रौं	सहारा भै वर्षौं अमृत-रस	शिखरिणी	६२	६३

	बन्दै निमुखामा	द्रुतविलम्बित	१	
चौधौ	जानै लागे बिनकसुरमै जिन्दगी यी अमोल	मन्दाकान्ता बसन्ततिलका	७८ १	७९
पन्धौ	आत्मा खोजी म त हजुर हो । हिँडछु मागदै गुहार	मन्दाकान्ता अनुष्टुप्	१११ १	११२
सोह्रौ	अलकापूरीको सान्ध्यतिर	पृथ्वी द्रुतविलम्बित	८४ १	८५
सत्रौ	तन्नरी हो युग-युग महा-हाक को हुन्छ अर्को	मन्दाकान्ता शिखरिणी	११५ १	११६
अठारौ	महाभारतको क्षितिजबाट दाडतिर ओलदै	शार्दूलविक्रिडित पृथ्वी	१०५ १	१०६
उन्नाईसौ	दाडको विषयमा सामाजिक स्वरूप र थारू -समस्या	मालिनी अनुष्टुप्	१०५ १	१०६
बीसौ	प्राच्यविद्यानिकेतन म.स.वि.कोस्थापना सान्दर्भिकत चिन्तन	अनुष्टुप् द्रुतविलम्बित	१८४ १	१८५
एक्काईसौ	शरदको शुभागमन र दशैको रमाईलो	भुजङ्गप्रयात वंशस्थ अनुष्टुप्	५५ २० १	७६
बाईसौ	विद्यालयको शिक्षण कक्षाभिन्न आत्मबोधको समाधि	वंशस्थ अनुष्टुप	१६८ १	१६९
तेईसौ	नेपालको पश्चिम तराई र अपूर्ण शारदी छटा	मन्दाकान्ता अनुष्टुप	७५ १	७६
चौबीसौ	बल -जगत्को पुष्पवाटिका घुम्दा	शिखरिणी अनुष्टुप	८३ १	८४

पच्चीसौ	अत्याधुनिकवाद र प्रगतिवाद आर्थिक सम्बन्धमा	अनुष्टुप शिखरिणी	२७९ २	२८१
छब्बीसौ	तिहारको रमभ्रम र लाहुरे जिन्दगीको विवशता	शिखरिणी द्रुतविलम्बित	६२ ६	६८
सत्ताइसौ	नव बसन्तको आगमन पहाडी क्षेत्रको शैक्षिक विहार	पृथ्वी मालिनी	२५३ १	२५४
अठ्ठाईसौ	भानुजयन्तीको अँधेरो विदाइ	शिखरिणी अनुष्टुप	२०० १	२०१
उन्तीसौ	रापतीको किनारैकिनार आत्माबोधको सागरतिर	मन्दाकान्ता अनुष्टुप	६५ १	६६
तीसौ	स्वर्गद्वारीको काखमा पूण्यभूमिको पुनदर्शन	मन्दाकान्ता पृथ्वी शिखरिणी द्रुतविलम्बित मालिनी	१३१ १ ३ २ १	१३८

मथिको तालिकाबद्ध विवरणबाट सर्गको श्लोकसङ्ख्या र छन्दप्रयोगलाई स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ । प्रत्येक विश्रामको थालनीमा आएका कवितात्मक तथा पूर्ण वाक्यात्मक शीर्षकले काव्यको विषयवस्तुलाई स्पष्टरूपमा सङ्केत गरेका छन् । श्लोक सङ्ख्याको आधारमा कुन विश्राम ठूलो छ र कुन विश्राम सानो छ भन्ने कुरा पनि स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ ।

‘यात्रा’ बद्धलय ढाँचाको प्रयोग गरी रचिएको काव्य हो लय विधानका दृष्टिले यात्रालाई सफल काव्य मान्न सकिन्छ । यसमा शास्त्रीय वर्णमात्रिका विभिन्न छन्दको प्रयोग भएको पाईन्छ । खासगरी अनुष्टुप, मन्दाकान्ता, शिखरिणी, पृथ्वी, वंशस्थ, शार्दूलविक्रिडित, भुजङ्गप्रयात, मालिनी, द्रुतविलम्बित, सुन्दरी र वसन्ततिलका ११ वटा छन्दको श्रुतिमधुर प्रयोग छ ।

काव्यमा उपयुक्त एघार प्रकारका छन्दविधानलाई निम्नलिखित प्रस्टयाउन सकिन्छ :-

१) अनुष्टुप छन्द

यात्राका ३६१५ पद्यमध्ये भन्डै एक तिहाई १०६८ छन्दमा अनुष्टुप छन्दमा रचिएका छन् । विशेषगरी सातौं, बाह्रौं, बीसौं र पच्चीसौं विश्राममा अनुष्टुप प्रयोग भएको छ, उदाहरणको लागि,

न ता छोइन्छ यसरी, छुदा लाग्दछ न ठक्कर ।

तथापी यसले पार्छ संसारैलाई अक्कर ॥(यात्रा ७/४)

२) मन्दाक्रान्ता

यात्रामा ९७३ पद्यहरू मन्दाक्रान्ता छन्दमा रचिएका छन् । यसमा भएका छन्दमध्ये मन्दाक्रान्ता दोस्रो पर्दछ । विशेषगरी तेस्रो, चौथो, एघारौं, चौधौं, पन्ध्रौं, सत्रौं, तेइसौं, उन्तीसौं, र तीसौं विश्रामका पद्यहरू मन्दाक्रान्ता छन्दमा रचिएका छन् जस्तै:-

चुत्रो टिप्यौं यिनि वन घुमी, प्यार उ पारी

ऐसेलुका फलहरू उता हो टिपेको तिखारी

‘ओरो-दोरो’ त्यस वगरको खेलिइन्थ्यो रमाई

फुर्काए भै शिशुसमयका सम्भनाले मलाई ॥(यात्रा ३ । ५)

३) शिखरिणी

यात्राका ५१३ पद्यहरू शिखरिणी छन्दमा रचिएका छन् । यो कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको प्रिय छन्द हो । उनले तरूणतपसी शिखरिणी छन्दमै लेखेका छन् । ठाकुरप्रसाद आचार्यले भने यात्रामा शिखरिणीलाई प्रमुख छन्द नबनाएका पनि काव्यका पहिलो, पाँचौं, तेह्रौं, चौबिसौं, छब्बीसौं, र अठ्ठाईसौं विश्राममा यसै छन्दको सुरम्य प्रयोग गरेका छन् । जस्तै :-

हुदाँ उस्ता-उस्ता दुःखहरू सहै बालबबुरो
कठै रोएँ उस्तो बनिकन निराधार टुहुरो,
यहीं छन् चौंरासी, हुँदछ जसमा दैव निठूरी
ठटाए सक्नेले शिशुकन सहै थर्थर गरी ।(यात्रा १ । ५७)

४. पृथ्वी

यात्रामा पृथ्वी छन्दका ४०१ पद्य छन् । काव्यका आठौं, सोहौं र सन्ताईसौं विश्राममा मुख्यरूपमा पृथ्वी छन्दको प्रयोग भएको छ । उदाहरण लागि :-

तमोमय भुलि सबै कमटभाव पृथ्वी पनि
प्रसन्न श्रुतिरागिणी हुदयहारिणी भै बनी ।
मनोहर छ काल यो, तर छ काल है जे पनि
छकाल तर हैन है नव बिहान हो यो भने ॥(यात्रा ८।१)

५. वंशस्थ

वंशस्थ छन्दको प्रयोग यात्राका दोस्रो र बाइसौं विश्राममा भएको पाइन्छ । काव्यभरि यस छन्दका २३४ पद्यहरू छन् उदाहरणको लागि :-

यिनै सनिन्थे श्रुतिसार भै कुरा
गला रूकी स्पष्ट बुझिन्नथे पुरा ।
असारभैँ यो दिल रून्छ, बर्बर
परन्तु यात्रा छ असीम धर्मर ॥ (यात्रा २।३२)

६. शार्दुलविक्रीडित

‘यात्रा’ काव्यको प्रथम र अठारौ विश्राममा ‘शार्दुलविक्रीडित’ छन्दको प्रयोग भएको छ । यस काव्यमा भने जम्मा २५६ पद्यहरू शार्दुलविक्रीडित छन्दमा रचिएका छन् जस्तै :-

यो दुःखी कवि हुर्कियो शिखरमा फुर्के चरी-साथमा

नाची-गाई हिमाका स्वर छरी हेरेर नौलाखमा ।

व्युभयो आज उही पहाड किन हो ढोगे लिदै अञ्जाल

नेपाली घरमा जगाउँ म दियो घुम्दै तराई चुली (यात्रा ११९)

७. भुजङ्गप्रयात

यात्राकाव्यमा भुजङ्गप्रयात छन्दका १४६ पद्यहरू छन् । विशेष गरी छैटौँ र एक्काइसौ विश्राममा यस छन्दको प्रयोग भएको छ । उदाहरणको लागि :-

म आफु पहाडी, हिमाली म साथी ।

त्यसैले भए विश्वमा वीर माथि ॥

न होऔँ धनी विश्व अग्लो गजुर

जगतमा छ कस्को भनौँ ए हजुर ॥ (यात्रा ६१४)

८. मालिनी

यात्रामा मालिनी छन्दका १०८ पद्यहरू पाईन्छ । विशेष गरी उन्नाइसौँ विश्राममा मालिनी छन्द प्रयोग भएको छ । उदाहरणको लागि :-

कति सरस नियाल्दा मान्दथे दुरबाट

तर अधि पुगि हेर्दा रैछ माटै त फाट ।

सुखहरू पनि होलान् छन् हबेली उठेकै

तर कृषकहरूका छन् कुटी टाक्सिएकै ॥ (यात्रा १९१२)

९. द्रुतविलम्बित

द्रुतविलम्बित छन्दको प्रयोग यात्रामा नगण्य मात्र छ । काव्यमा यस छन्दका जम्मा तेह्र पद्यहरू प्रयोग भएका छन् । उदाहरणको लागि :-

अब लुकाई विषाद विदाईका
सकल पाई शुभाशिष माईका
पथिक बढ्छ अगाडि सँघारको
मुलुक बुभन यथार्थ विचारको ॥ (यात्रा ११६२)

१०. सुन्दरी

यात्रा काव्यमा जम्मा २ पद्य सुन्दरी छन्दमा रचिएका छन्, जस्तै :-

पहुँला सब यो घुमीघुमी
शिवका पावन माउ ती चुमी ।
जति जे छ सबै कलाकृति
बुभुँला दृष्टि दिदै यताउति ॥ (यात्रा १०११५)

११. वसन्ततिलका

‘यात्रा’ काव्यमा चौधौँ विश्रामको अन्तिम एक पद्य मात्र वसन्ततिलका छन्दमा रचिएको छ । सङ्ख्यात्मक क्रमका दृष्टिले वसन्ततिलका छन्द यस काव्यमा सबैभन्दा कम प्रयोग भएको छन्द हो, उदाहरणको लागि :-

गेदावरीतिर घुमुँ, रसिला छहारी
होलान् कि शीतल र जीवनतापहारी ।
सुन्दैछु किन्तु दिलभित्र विरङ्ग बाजा

हे तथापि सब बुभन्नु अरे समाज ॥(यात्रा १४।७९)

छन्द प्रयोगको दृष्टिले यात्रामा सबैभन्दा बढी पद्य अनुष्टुप छन्दका छन् भने सबैभन्दा कम वसन्ततिलका छन्दको एक पद्यमात्र छ । यसरी प्रयोगक्रमलाई आधारमान्दा यात्राकाव्यमा अनुष्टुप, मन्दाक्रान्ता, शिखरिणी, पृथ्वी, वंशस्थ, शार्दूलविक्रीडित, भुजङ्गप्रयात, मालिनी, द्रुतविलम्बित, सुन्दर र वसन्ततिलका छन्द प्रयोग भएका छन् ।

‘यात्रा’ काव्यमा प्रयोग भएका एघार प्रकारका छन्दहरूको स्थितिलाई निम्नलिखित तालिकाद्वारा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :-

छन्द	अनुष्टुप	मन्दाक्रान्ता	शिखरिणी	पृथ्वी	वंशस्थ	शार्दूलविक्रीडित	भुजङ्गप्रयात	मालिनी	द्रुतविलम्बित	सुन्दरी	वसन्ततिलका	जम्मा
श्लोक संख्या	१०६८	९७३	५१३	४०१	२३४	१५६	१४६	१०८	१३	२	१	३६१५

यसरी यात्राको आन्तरिक संरचनामा आउने कथानक सम्बन्ध रस, अलङ्कार, छन्द आदि काव्यिक तत्त्वहरूमध्ये छन्दको संरचना सबल देखिन्छ । वाह्य संरचनाअन्तर्गत आएका ३० विश्रामहरूको संरचना असमान देखिन्छ । सबै विश्रामहरू समान किसिमका छैनन् । श्लोक संख्या सबैको फरकफरक छ । श्लोक संख्याका दृष्टिले सबैभन्दा ठूलो विश्राम बाह्रौँ (२९० श्लोकको) हो भने सबैभन्दा सानो दोस्रो विश्राम (४५ श्लोकको) देखिन्छ । हरेक विश्राममा शास्त्रीय वर्णमात्रिक छन्दका चतुष्पदी पद्यहरू छन् । यसरी यात्रा काव्यको आन्तरिक संरचना खुकुलो भए पनि वाह्य संरचनाचाहिँ सबल देखिन्छ ।

३.३.२.५ परिवेशविधान

महाकाव्यमा सम्पूर्ण कालचक्र, ऋतुचक्र, स्वर्गदेखि धर्तीसम्मको र धर्तीदेखि स्वर्गसम्मको सम्पूर्ण परिवेशको वर्णन गरिनुपर्दछ भने पूर्वीय मान्यताको आंशिक समर्थन ‘यात्रा’ महाकाव्यमा पाइन्छ । यहाँ विभिन्न कालचक्र, प्रभात, सन्ध्या, रजनी, सूर्यको वर्णन

गरिएको छ भने वसन्त, शरद, वर्षा, शिशिरजस्ता ऋतु वर्णन पनि प्रसङ्गानुसार आएका छन् ।

स्वदेशभक्ति काव्य भएकाले यात्रा आरम्भ स्थल प्युठानदेखि पहाड, हिमाल, काठमाडौंका विभिन्न स्थानहरू, पूर्वपश्चिम राजमार्ग, पूर्वी तराई, जनकपुर, दाङ, नेपालगञ्ज, भेरी, कर्णाली, पश्चिम तराई फेरि प्युठान स्वर्गद्वारी हुँदै यात्रा समाप्त भएको छ । यी सबै स्थानगत परिवेश हुन् ।

सत्ययुग, कलियुग, वैदिककाल, पौराणिककाल, सिंहदरवारमा आगो लागेको इतिहास तथा विभिन्न ऋतुहरूको वर्णन कालगत परिवेश हुन् । कवि आफू बाँचेको देश, तराई र पहाडका धनी र गरिब समाज, किसानको घरबार आदिको पनि वर्णन गरेका छन् ।

बालक, युवा र वृद्ध सबै अवस्थाको वर्णनछ । आध्यात्मिक र भौतिक पक्षको वर्णन, पश्चिमी संस्कृतिको विकृति, राजनीतिक दाउपेच नेटाहरूको स्वार्थी विचार, कालो बजार, हिंसा, दुराचार, शोषणलगायत कविले आफू बाँचेको योग र आफूले देखेभोगेका घटनाहरू तथा आफ्ना मौलिक विचारहरू प्रस्तुत गरेका छन् । चिन्तनप्रधान देशभक्ति काव्यका लागि यहाँको परिवेश स्वभाविक देखिन्छ ।

३.३.२.६ अलङ्कारविधान

‘यात्रा’ राष्ट्रवादी चिन्तन भएको भावप्रधान काव्य हो तर पनि स्वतन्त्र रूपले बग्नै जाँदा आर्चायका अभिव्यक्तिले स्वतः अलङ्कारिक रूप लिन पुगेका छन् । शब्दालङ्कारको चमत्कार त छँदै छ, त्यसमा अझ अर्थालङ्कारको सशक्त विन्यासले बढी काव्यात्मकताको सिर्जना भएको छ । विभिन्न शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारहरू मूल भावकै सहकारी तत्त्व भएर तथा भावसमृद्धिको उपकारक भएर प्रयोग भएका छन् । यात्रामा अनुप्रास यमक आदि शब्दालङ्कारको चमत्कार सर्वत्र व्याप्त छ भने उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त समासोक्ति आदि अर्थालङ्कारद्वारा सामान्य बनाईलाई आकर्षक र प्रभावकारी बनाउने काम भएको छ । यात्राका प्रत्येक विश्राममा अलगअलग अलङ्कारहरू दोहोरिएका छन् । त्यसैले यात्राको अलङ्कार प्रयोगलाई सङ्क्षेमा निम्नलिखित रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

क. शब्दालङ्कार

शब्द प्रयोगमा पाईने चमत्कारलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । यसमा शब्दको प्रधानता हुन्छ र पर्यायवाची शब्द राख्दा यो अलङ्कार नासिन्छ ।

१. अनुप्रास अलङ्कार

यात्रामा समान वर्ण वा ध्वनिको पटकपटक पुनरावृत्तिद्वारा साङ्गितिक माधुर्यको श्रुतिरम्य छटा सिर्जना गरी अनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

अ. वृत्यनुप्रास

घिताङ्-घिन्घिन गुम्म-गुम्म तिरिरि-छ छ छ छ छ छम

वैरिन्छन् संग प्रीति-गीतलहरी आनन्दका सङ्गम ।

घुम्छन किन्नर-किन्नरीहरू सँगै, ए पीरतीका धनी ।

भो धेरै न कुरा गरौ, किन ढिलो छुट्ला उता मोहनी ॥ (यात्रा १।४६)

यहाँ घिन्घिन्, गुम्म-गुम्म, छ छ छ छम् किन्नर उहि वा भिन्न क्रममा अनेक व्यञ्जनको पुनरावृत्ति भएकाले वृत्यनुप्रास अलङ्कार व्यक्त भएको छ ।

आ. अन्त्यानुप्रास

यात्रामा एउटा भनाईलाई अर्को भनाईले समर्थन गर्ने अर्थान्तरन्यस अलङ्कारका पद्यहरू प्रयोग भएका पाईन्छ ।

बजार त हजार छन् कति छ लाख मान्छे अनि

करोड सब रोडमा छ किनमेल रातौं गनी

सवै पसल यहाँ असल नै इमान्दारका

मिलेसम्म नयाँ नयाँ जन पहाड वा टारका (यात्रा १६।२५)

२. यमक

उही क्रममा भिन्न भिन्न अर्थ भएका स्वर र व्यञ्जनको पुनरावृत्तिको श्रुतिरम्य यमक अलङ्कारको प्रयोग यात्रामा कतैकतै पाईन्छ, जस्तै :-

कस्तो फैल्यो जहर दुनियाँ मासिनेमा सि-ने-मा ?

लाग्दो उल्टो विकृतितिर जो गुन्दछौँ मा-सि-ने-मा ?।

फाल्दै आफ्ना सुन-धनहरू बेच्यै सच्चरित्र

गर्छन् हत्या तक पनि जहा प्रेमका दुश्चरित्र ॥ (यात्रा १५।१०१)

यहाँ 'मासिनेमा'(मा) सिनेमा शब्द यही क्रमशःसमाप्त हुने चलचित्र भन्ने भिन्नभिन्न अर्थमा प्रयोग भएको हुनाले यमक अलङ्कार व्यक्त भएको छ ।

३. श्लेष

एउटै शब्दले अनेक अर्थ दिने श्लेष अलङ्कारको प्रयोग यात्रामा धेरै ठाँउमा पाईन्छ । उदाहरणका लागि :-

खुले जस्तै आत्मा-रवि, त-म हटी बादल पर

यसै वर्ष जस्तै अमृतलहरी भर्र भर्र ।

उही आफू मात्रै सबतिर छ अद्वैतरसमा

त्यहाँ कोही छैनन् वरिपरि चिदानन्दघनमा ॥(यात्रा २६।५०)

उक्त पद्यको पहिलो पाउमा रवि (सूर्य)को उदय भयो भने तम (अन्धकार) हट्दछ । भन्ने एउटा अर्थ र अर्को आत्मबोध (प्रकाश)भयो भने तेरो मेरो (तँ,म) भन्ने भावना हट्दछ । भन्ने अर्थ भएकाले श्लेष अलङ्कार व्यक्त भएको छ ।

ख. अर्थालङ्कार

यस काव्यमा अर्थालङ्कारको प्रयोग पनि गरिएको छ । यस काव्यमा भएका अर्थालङ्कारको स्थिति यस प्रकार छ :

१. उपमा

यात्रा काव्यका विभिन्न विश्रामका विभिन्न पद्यहरूउपमा अलङ्कारले सजिएका छन् । उदारणको लागि :-

चिठी बाँचदै दुरका निष्ठुरीका

ठिटीले अलाफ्छन पहाडी धुरीका ।

यिनैले बुझे प्रेममाहात्म्यगाथा

उनै गोपिनी कृष्णका भै अनाथ ॥ (यात्रा ६५।३२)

यहाँ ठिटी-उपमेय, गोपिनी-उपमान, साधारण धर्म-बुभु, वाचक शब्द-भै प्रयागले उपमा अलङ्कार प्रयोग भएको छ । अर्थात् कृष्णको अनुपस्थितिमा पनि प्रेमको महात्म्य गाथाले चित्त बुझाएका गोपिनीले भै पति परदेश गएका पहाडी ठिटीले पनि पढ्दै प्रेमको महत्त्व सम्भरेर चित्त बुझाउँछन् ।

२. उत्प्रेक्षा

‘यात्रा’ काव्यका विभिन्न विश्राममा उपमेय उपमा आदिको सम्भावना व्यक्त गरिएको उत्प्रेक्षा अलङ्कारका पद्यहरू पाईन्छन्, जस्तै:-

आए लक्ष्मी सबतिर चरी गाँउका नेरफेरा

आम्मा गर्छन् घर-घर उता बाल बाच्छा सुनेर ।

मीठा कण्ठस्वर र मुरली कोहले घन्घनाई

आयो वृन्दावन कि अहिले दिव्य ऐश्वर्य छाई ? ॥ (यात्रा ४।२०३)

यहाँ कोहले बजाउँदै चरनबाट फर्केका गाईहरू 'आम्मा' को मीठो ध्वनि निकाल्ने बाच्छाहरू र मुरलीको मिठो धुनले वेन्दावन पो हो कि ? भन्ने सम्भावना व्यक्त भएकाले उत्प्रेक्षा अलङ्कार व्यक्त भएको ।

३. रूपक

यात्राका धेरै पद्यमा उपमेयमा उपमानको अभेद आरोप गरिएको रूपक अलङ्कारको प्रयोग भएको पाईन्छ । जस्तै :-

हेर्दा भवाट्टै क्षणिक विजुली के छ जिन्दगानी ?

घुस्दै जादा तर कुन सकोस मूल्य यस्को वयानी ?!

यस्तै हुन्छन सट्टदयकथा, धन्य चैतन्यचोला ।

पाए यस्तै किरण सबल, सिर्जना खुल्छ होला ॥ (यात्रा ३।४३)

यहाँ क्षणिक विजुली (उपमान) मा जिन्दगी (उपमेय) को आरोप गरी अभेद सम्बन्ध देखाएकोले रूपक अलङ्कार प्रयोग भएको छ ।

४. दृष्टान्त

यात्रामा भनाई एउटै धर्म नभए पनि बिम्ब प्रतिबिम्ब भावले वाक्यर्थन बुझाउने दृष्टान्त अलङ्कारको प्रयोग भएका पद्यहरू पाईन्छन, जस्तै :-

मान्छे बनाई बन्दैन, उसको हैन सिर्जना ।

हुन्छन् डाक्टरकै छोरा, लाटा र लँगडा किन ? ॥ (यात्रा २५।१२)

यहाँ मान्छेलाई प्रकृतिले जस्तो स्वरूप दिन्छ, त्यसलाई कसैले परिवर्तन वा बदल्न सक्दैन भन्ने वाक्यर्थको समर्थनमा डाक्टरका छोरा पनि लाटा र लङ्गडा हुन्छन भन्ने भनाई प्रस्तुत गरिएकोले दृष्टान्त अलङ्कार व्यक्त भएको छ ।

५. समासोक्ति

यात्राका विभिन्न विश्राममा प्रस्तुतमा अप्रस्तुतको आरोप गरिएको समासोक्ति अलङ्कारका पद्यहरू पाईन्छ, जस्तै :-

खुलाई नया सिर्जनाका प्रभाती

हटाई पुराना सबै दुःख राती

शरद राजले गर्न थाले सुधार

हँसीले छ हेर्दा सबैको मुहार ॥ (यात्रा २११५)

यहाँ प्रस्तुत विषयमा अप्रस्तुत विषयको आरोप गरिएकोले समासोक्ति अलङ्कार व्यक्त भएको छ ।

६. अर्थान्तरन्यास

‘यात्रा’मा एउटा भनाइलाई अर्को भनाइले समर्थन गर्ने अर्थान्तरन्यास अलङ्कारका पद्यहरू प्रयोग भएका पाईन्छ, जस्तै :-

खेल्थ्यौ हामी शिशुतिर दिदीसाथ गै देवपूजा

ऐले छैनन् उनि तर उही ठाउँ उस्तै छ आज ।

भक्कानु यो किन यति फुट्यो, हेर यो मोह-मायाँ ?

तेरी-मेरी सकल छ वृथा, जिन्दगी रामछायाँ ॥ (यात्रा ३३४)

प्रस्तुत पद्यमा पूर्वोक्त मुख्य कुरालाई समर्थन गर्दै अर्को समर्थन गर्ने अर्थ आएकाले अर्थान्तरन्यास अलङ्कार भएको छ ।

७) स्मरण

यात्रामा उपमान देखेर उपमेयको सम्झना गरिएको स्मरण अलङ्कारका पद्यहरू पनि छन्, उदाहरणको लागि :-

उही लाग्छ वृन्दावननै हो कि भाई ।

यही देख्छु भै बाला-गोपाललाई ।

लाखौं हूल लक्ष्मी चरी कोहलेका

मिठा नादमा बाँसुरी छन बजेका ॥(यात्रा ६।४१)

यहाँ धेरै गाईहरू काहल्लै चरिरहेका छन्, मीठो स्वरमा बाँसुरी बजाएको कुरालाई देखेर बालगोपाल कृष्णको वृन्दावनको सम्झना भएकाले स्मरण अलङ्कार परेको छ ।

८) विभावना

यात्रामा कारणविना कार्य भएको वर्णन गरिने विभावना अलङ्कारका पद्यहरू पनि पाइन्छन्, जस्तै :-

हुँदै गहिरो तर खुलनु निर्मल

बनेर उच्चा पनि भुक्नु रे तल ।

भएर नौनी पनि बन्नु पत्थर

लिनू अवस्था-अनुसारका स्तर ॥(यात्रा २।३१)

यहाँ निर्मल हुनु, तल भुक्नु, पत्थर बन्नु जस्ता कारणविना कार्योत्पतिको वर्णन भएकोले विभावना अलङ्कार पनि व्यक्ति भएको छ ।

९) विरोधाभास

श्लेषको माध्यमबाट विरोध र परिहार दुवै देखाईने विरोधाभास अलङ्कारको सुन्दर प्रयोग यात्रामा विभिन्न पद्यमा पाइन्छ, जस्तै:-

आफनै चुली पर छ 'बिजुली' फेरि के अन्धकार ?

खोइ ह्युँ नै? तर पनि सबै लेख भन्छन् 'तुषारा' ।

'मालारानी' भइकन पनि छैन माला, न रानी ?

कस्तो भूठो सफल दुनिया ढाटने मात्र बानी ? ॥(यात्रा ३०।४३)

यहा बिजुली भएर पनि अन्धाकार, हिउँ नभएर पनि तुषारा मालारानी भइकन पनि न माला छ, न रा नी भन्दा विरोध छ तर बिजुली, तुषारा, मालारानी सबै गाउँका नाम हुनाले परिहार पनि भएको छ र विरोधको आभास मात्र व्यक्त भएको छ । त्यसैले प्रस्तुत श्लोक विरोधाभास अलङ्कारको उदाहरण हो ।

१०) स्वभावोक्ति

कुनै वस्तु व्यक्ति वा दृष्य आदिको स्वाभाविक र यर्थाथपरक ढङ्गले चित्रण भएमा व्यक्त हुने स्वभावोक्ति अलङ्कारका पद्य पनि यात्रामा पाइन्छन्, जस्तै:-

खन्दै नाच्छन् युवक फरूवा खेत घुम्दकै कुनामा

बास्छन् कुर-कुर दुकुर सुखका बैस नौला मुनामा

छ्याप्टै हिलो तरुण-मुखमा बैसले मात्तिएर

लड्छन् आफै पनि यि तरुणी प्रेमलीला ल हेर ?॥ (यात्रा ३। ४५)

प्रस्तुत पद्यमा कृषक युवा युवतीको यर्थाथ र स्वाभाविक वर्णन भएको स्वभावोक्ति अलङ्कार छ ।

११) तुल्ययोगिता

प्रस्तुत वा अप्रस्तुत अनेक पदार्थहरूका बीच एक धर्मको सम्बन्ध देखाइने तुल्ययोगिता अलङ्कारका पद्यहरू पनि यात्रामा पाइन्छन्, जस्तै:-

बढे यी विस्तारै छुनुमुनु गरी घाम-जुनमा

भए होनाहारै कति छ । ढिलो माथि हुनुमा ?

अहा! क्या राम्रा छन् शिशुहरू सरी फूल कलिला

सँगै छन् बढ्दै यी मनुज विरुवासाथमृदुल ॥ (यात्रा २४।४)

१२) अप्रस्तुतप्रशंसा

यात्रामा अप्रस्तुत वस्तुद्वारा प्रस्तुत कुरो बुभाइने अप्रस्तुत प्रशंसा अलङ्कारका पद्यहरू पाइन्छन्, जस्तै:-

नियाली घुम्दै छु प्रतिपल यिनै आज म पनि

म माली हूँ यौटा कुसुमहरूको बादलमुनि ।

कुनै होला अर्कै तर सकलको मालिक भने

फुलायो यो जसले ढकमक सुनौला किरणले ?॥ (यात्रा २४। ९)

१३) व्यतिरेक

प्रस्तुतलाई अप्रस्तुतसंग तुलना गरेर भिन्न देखाएका व्यक्त हुने व्यतिरेक अलङ्कार 'यात्रा' महाकाव्यमा ठाउँठाउँमा पाइन्छ, जस्तै :-

हुँदा नै यौटैको ग्रहगणित सञ्चालनविधि

जुधेका छैनन् यी ग्रहगण कतै नाघि परिधि ?।

अनेकौँ स्रष्टाका नियमहरू बाँझी जगतमा

जुधेकाछन्, कत्रा समरहरू छन् हेर त यहाँ ? (यात्रा २४। ११)

१४. विशेषोक्ति

कारण भए पनि कार्यको उत्पत्ति हुन नसक्ने विशेषोक्ति अलङ्कारका पद्यहरू 'यात्रा' महाकाव्यमा प्रयोग भएको पाइन्छन्, जस्तै :-

न तृप्ति छ चुमे पनी, न छ पिए पनी शीतल

न शान्ति छ चले पनी सरर पड्खा, जल्दा दिल ।

छ, बैङ्कभरि, छन यता महल यी गलीका गली

तथापी रूदछन् धनी अभ करोड मात्रै फली ॥ (यात्रा १६।५३)

३.३.२.७ रसभाव विधान

महाकाव्यमा भावले महत्वपूर्ण स्थान लिएको छ । मानवमनमा उठ्ने अनेक भावहरूको विस्तृत वर्णन महाकाव्यमा गरिन्छ । ती भावहरूमध्ये पनि केहीलाई स्थायित्व दिँदै कुनै एक स्थायीभावलाई अङ्गी रसका अवस्थामा पुऱ्याउनुजस्ता प्रवृत्तिहरू महाकाव्यको भावविधानसँग सम्बन्धित छन् (अवस्थी, २०६४: १५०) ।

‘यात्रा ’महाकाव्यमा सबल र शृङ्खलित प्रबन्धात्मकता छैन, तर पनि राष्ट्रभक्तिको भावचाहिँ सबल नै छ । देशभक्तिको मियोमा आफ्नो भाषा, हिन्दु, धर्म पूर्वीय वाङ्मय परम्परागत संस्कृति आर्ष आदि प्रेमका तरङ्गहरू व्यक्त भएका छन् । यात्रामा पूर्वीय संस्कृत साहित्यशास्त्रमा उल्लेख गरिएका (निर्वेद, आवेग, दैन्य, श्रम, मद, जडता, उग्रता, मोह, विबोध, स्वप्न, त्रास, हर्ष, विषाद, चपलता, ग्लानि, चिन्ता, तर्क) सञ्चारीभावसँग सम्बन्धित मसिना-पसिना मनोभावहरूको प्रचुर अभिव्यक्ति भेटिन्छन् । शृङ्गार, वीर र शान्तमध्ये कुनै एकको प्रधानता हुनुपर्छ भन्ने पूर्वीय महाकाव्य मान्यताको पालना यात्रामा गरिएको छैन । यसमा त नवरसभिन्न नपर्ने भक्ति (देशप्रेम) नै प्रमुख भाव बनेको छ । काव्यका सबै विश्राममा स्वदेश प्रेमले नै प्रमुखता पाएको छ । काव्य लेख्नाको उद्देश्य पनि राष्ट्र र समाजका विकृतिलाई हटाएर सद्भाव जगाउनको लागि कविले राष्ट्रव्यापी यात्रा गरेका हुन् ।

वर्षी आज हिमालमा विरहले बग्दै म नेपालको

बाढी भैकन फोड्दै गडगडे चट्टान पाहाडको ।

यौँटै सुन्दर सिर्जना नव रचूँ सिंच्दै बलौटो मरू

सुख्खा जर्जरमात्र भो युग यता, बाढी नभैँ के गरूँ ? (यात्रा १।३२)

जाऊन् सौकिन दास भै डलरका बिसेर हाम्रा मुख

केही छैन, किनून् ठूला पसलमा आनन्द भित्री सुख ।

नेपाली घरबार हेर्नु छ खसे ! आफ्नो कहाँ फुर्सद ?

यी नेपाल- भुरा भुराइ जिउने आफ्नो छ सङ्कल्प त ॥ (यात्रा १। ३५)

यसरी यात्रामा राष्ट्रप्रति गरिएको प्रेम मुख्य भाव बनेर भक्ति अङ्गी रस बनेको छ भने अङ्ग रसको रूपमा उत्साह, रति, शोक, विस्मय, भय र घृणा भाव व्यक्त हुने क्रमशःवीर, शृङ्गार, करुण, अद्भूत, भयानक र वीभत्स रस प्रस्तुत भएका छन् । देशभक्तिलाई उचाइमा पुऱ्याउनको लागि उत्साह दोस्रो मुख्य भावको रूपमा व्यक्त भएको छ । १७ औँ विश्राममा युवाशक्तिलाई राष्ट्रनिर्माणमा जुट्न आह्वान गर्दा उत्साह स्थायी भाव भएको वीररस प्रस्तुत भएको छ, जस्तै:-

देशै बोक्ने हृदय नभए बैस के काम तिम्रो ?

हुन्नौ आफै यदि युग-महान् ज्ञान के काम तिम्रो ?।

आफै जुध्छौ यदि पद पिड शक्ति के काम तिम्रो ?

राष्ट्रै गुज्रेपछि नजरमै धाक के काम तिम्रो ?॥ (यात्रा १७।१०५)

पहाडी परिवेशका किसान युवा-युवतीको वयजन्य क्रियाकलापलाई स्वभाविक रूपमा चित्रण गर्दा रागात्मक रतिभाव प्रस्तुत भएको छ भने १६ औँ विश्रामको कान्तिपुरी वर्णनमा पश्चिमी संस्कृतिबाट आकर्षित आधुनिक युवा-युवतीको क्रियाकलापको चित्रण गर्दा रतिभाव उचाइमा पुग्ने छ, जस्तै :-

मजूर सरि ढल्कदै कति त दृष्टि मीठा लिनै

बडो प्रणय-उष्ण भै कुसुमलाल-गाला दिँदै ।

यसै कनकनान्ति भैं अभ्र सिंगार लाखौँ गरी

हिँडे सरस सान्ध्यका समय छाइ कान्तीपुरी ॥(यात्रा १६।१३)

कविले बाल्यकालमा नै धेरै दुःख भोग्नु पऱ्यो । हजुरबुबा र दिदीको मृत्युले उत्पन्न वियोगको पीडा एकातिर छँदै थियो भने अर्कातिर खोलाले खेत खाइदिनु र घरमा भएको सम्पत्ति पनि चोरी हुनुले अभावको पीडा पनि थपियो । काव्यको आरम्भतिर यस्ता दुःखद घटनाको चित्रण गर्ने सन्दर्भमा शोक भाव पनि व्यक्त भएको छ, जस्तै:-

एक्लो यात्री खडा बस्छ जीर्ण-पाटी छ जर्जर ।

ऐल्यै ढलेर चाँप्ला भैं जिन्दगी लाग्छ धर्मर ॥ (यात्रा ७।४३)

चट्याङ्ग पछै भै ऐल्यै गर्लाम्म ठल्ल भै कहीं ।

टढो हुन्छ सधै दैव के नगर्ला लुकी कहीं ?॥ (यात्रा ७४४)

कविले कतिपय घटनाको चित्रण गर्दा विस्मयभावका पद्यहरू पनि यात्रामा व्यक्त गरेका छन्, जस्तै:-

वनै हुन्छ यै रागमा रन्किएको

मनै हुन्छ यै रागमा भन्किएको ।

विचित्र छ मीठा महाराग जस्तो

महाकाव्य भन्दा अझै उच्च कस्तो ॥ (यात्रा ६३४)

बाँइसौँ विश्राममा मानिसको वाह्य विकृतिपूर्ण व्यवहारको वर्णन गर्दा अस्वस्थ र भित्री दुर्गन्धित वस्तुहरूको चर्चा भएको छ । यहा घृणा भाव व्यक्त भएको छ, जस्तै:-

अहो ! चपाएँ कति मासु ने लुछी ?

म गिद्धको मित्र र सिद्ध हुँ ऋषि ॥

घिचँ म मासी कति पाँसुला थुति ?

छले र ढाटें कति लाख हो कति ?॥(यात्रा २२६१)

म राल वा रक्त-सिंगानको घर

लिदी-गिदी-हाड-पुरीष-खप्पर । (यात्रा २२६२)

यात्रा काव्यमा अन्य भावको तुलनामा हास्यभाव कम पाइन्छ । नवौँ विश्राममा केही पद्यहरू हास्यभावमा प्रस्तुत भएका छन्, उदाहरणका लागि :-

वास् होला की ?, छ सुँघ फुलमा, हैन के भन्छु बस्न ?

आफै बस्छु म किन अरूले बस् र उठ् पछ भन्नु ? ।

एक्लो छु मै, संग दिन हिडूँ ?, मै पनी एकली छु ?

रातै भै गो, दिन छ अहिले हैन काहाँ म भन्छु ?॥ (यात्रा १।४२)

चीया होला ? छ किन न हुने ? खाली पत्तीधुलो छ,

के होला तो ? दुध, तर भिकी भित्र पो खोज्नु पछ ।

पाऊँ थोरै, जति पनी छ है ? किन्तु पाइन्न कैल्यै ॥

के हो त्यस्तो ? नजर छ भने हेर देखिन्छ, ऐल्यै ॥ (यात्रा १।४३)

यसरी रसभाव विधानमा दृष्टिले यात्रामा भक्तिरस प्रधानरसको रूपमा रहेको छ भने अन्य वीर, श्रृङ्गार, करुण, विस्मय, भयानक र वीभत्स रसहरू सहायक वा अङ्ग रसको रूपमा रहेका छन् । धर्म, संस्कृति, भाषा ऋषिमुनि तथा आर्षआर्दरशको विरुद्ध लाग्नेहरूप्रति ठाउँठाउँमा सल्वलाएका यस्ता भावहरूले भक्तिभावलाई नै सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

३.३.२.८ उद्देश्य

पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूले महाकाव्यको उद्देश्यमा धर्म, अर्थ, काम र मोक्षमध्ये कुनै एक प्रमुख रूपमा र अन्य सहायक रूपमा रहनुपर्ने बताएका छन् ।

प्रस्तुत 'यात्रा' काव्य लेखनाको मुख्य उद्देश्य राष्ट्रभक्तिको भाव जगाउनु नै हो । यस सम्बन्धमा कविको आफ्नै भनाइ छ :-

सबतिर जब देखे राष्ट्रको अंशवण्डा

अनिदिल अति रोयो, राख्न उस्तै अखण्ड ।

विरहवश म कुलै नाशको यो सँघार

भनि कसरि जगाउँ राष्ट्रवादी विचार ॥(यात्रा ३०।१३८)

यसरी नेपालीहरू एकआपसमा भगडा गर्दा यो आगो बढ्दै जान्छ र राष्ट्रलाई नै विनाशको संघारमा पुऱ्याउँछ । यस्तो परिस्थितिमा हामीमा मेलमिलापको चेतना आएन भने हामीले आफ्ना स्वतन्त्रता, राष्ट्रियता गुमाउन पनि सक्छौ । दोस्रो उद्देश्य आफ्नो देशका विभिन्न ठाउँहरूको दर्शन गरेर यथार्थ स्थिति बुझ्नु पनि हो।

जाऊन सौकिन दास भै डलरका बिसेर हाम्रा मुख

केही छैन, किनून् ठूला पसलमा आनन्द भित्री सुख ।

नेपाली घरबार हेर्नु छ सखे ! आफ्ना कहाँ फुर्सत ?

यी नेपाल-भुरा भुराइ जिउने आफ्नो छ सङ्कल्प त ॥(यात्रा १। ३५)

तेस्रो उद्देश्य हिन्दु सनातन धर्म र संस्कृतिलाई जोगाउनु हो ।

खोजिन्नन् प्रतिभाहरू मुलुकहमा सारा उही नाटक

खोजिन्नन् श्रुतिसम्पदा र महिमा गाइन्न कैल्यै थक ।

आफ्ना संस्कृति धर्म लागि अहिले के के लगानी फले ?

खाली लड्डू उडाउने छ दुनिया, विद्वान हुन्छन् छले ॥(यात्रा १।५८)

नेपाली घरमा पढ्नु युगकथा प्राचिन संसारका

के के भिन्न रहेछ बीच पथमा पुर्खा सन्तानका ? ।

उन्को दिव्य प्रयास के छ, किन ती त्यागी तपस्वी भए ?

लत्या किन ती विलास उसरी सन्तानमा के दिए ?॥ (यात्रा१।५९)

चौथो उद्देश्य संस्कृत भाषा र संस्कृत वाङ्मयको महत्त्व बोध गराउनु हो ।

विश्व-विधा बचोस् यस्मा नहोस् विलयको भय ।

आत्मवर्चस्व राखेर बचावस् देव-वाङ्मय ॥ (यात्रा २०।९)

पाँचौं उद्देश्य देशदर्शन गरी प्राप्त अनुभवलाई सङ्गालेर मौलिक र नयाँ नयाँ सिर्जना (कीर्ति) गर्नु देखिन्छ ।

वर्षी आज हिमालमा विरहले बग्दै म नेपालको

बाढी भैकन फोडदै गडगडे चट्टान पहाडको ।

यौटा सुन्दर सिर्जना नव रचूँ सिचिँदै बलौटो मरू

सुख्खा जर्जरमात्र भो युग यता, बाढी नभै के गरूँ ? (यात्रा १।३२)

यात्रामा राष्ट्र, धर्म, संस्कृति र परम्पराको साथै राष्ट्रभाषा नेपालीको महत्त्व दर्शाउने उद्देश्य पनि देखिन्छ, जस्तै:

नेपालीको पन छ जसमा, राष्ट्रकै आत्मबोल,

कस्तो मीठो श्रुतिमधुर यो, फेरी साभा अमोल ।

जस्मा कैयन् अमर प्रतिभा अर्पिए जिन्दगानी

त्यस्तो भाषा पनि भुलिसके सम्भियौँ के त हामी ?॥ (यात्रा२३।५१)

‘यात्रा’ काव्यको प्रयोजन यशसे अर्थकृते व्यवहारविवेद भन्दा बढी उत्कृष्ट कान्तासंमिततयोपदेशयुजे देखिन्छ (पन्थी, यात्रा २०६३:घ) । यात्राका सबै विश्राम उपदेशमय छन् । आधुनिक यान्त्रिकताद्वारा सन्त्रस्त मानव जीवनमा पूर्वीय आर्य संस्कृति र परम्पराको आदर्शवादी शीतल मलम लगाउन खोजेका छन् । यसरी हेर्दै जाँदा यात्राका अनेक प्रयोजन हुन सक्छन् ।

३.३.२.९ भाषाशैली

भाषा प्रयोगका दृष्टिले यात्रामा सरल र सम्प्रेष्य भाषा छ । पद्यलयात्मक श्रुतिमधुर शैली छ भने तत्सम, तत्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोगमा पनि सहज बोधगम्यता छ ।

ठाउँठाउँमा ठेट/भर्रा नेपाली शब्दहरू, परम्परागत सूक्ति र उखानको प्रयोगले यात्राको भाषाशैली सहज र स्वभाविक बनेको छ ।

यात्रा काव्यमा कवि (स्वयं) चेतनशील युवा यात्री घरबाट निस्की नेपालका विभिन्न ठाउँ घुमेर घरमै फर्किएको विषय कविद्वारा नै वर्णन गरिएको छ । यसरी कवि स्वयम्ले (म पात्रको रूपमा) आफ्ना धाराणा व्यक्त गरेको हुनाले यात्रामा कविप्रोढोक्ति कथनपद्धति शैली छ । तर कतैकतै आमाले दिएको आशीर्वाद, किसानको कथन आदिमा कविबद्धवक्तृप्रौढोक्ति उक्ति ढाँचा पनि छ । परिवेश र पात्रा अनुकूलको भाषाशैली तथा भावअनुसारको छन्द प्रयोग छ । प्रसादगुणको प्रयोगले काव्यरोचक र पठनीय बनेको छ । कतैकतै छन्द मिलाउन नेपाली शब्दलाई अपि मासं मसं कुर्यात्को आधारमा ह्रस्वलाई दीर्घ र दीर्घलाई ह्रस्व बनाइएको छ । जस्तै:- अघी, अनी, पनी, यि, ति आदि । कतै लाखौं लाखौं रूप छ को बनाउने ? (२२।१०२) जस्तो असहज प्रयोग पनि पाइन्छ । जसलाई सयौं सयौं रूप छ को बनाउने ? बनाएर सहज बनाउन सकिन्थ्यो । हिन्दी र अंग्रेजीका शब्दको प्रयोग पनि ठाउँ ठाउँमा पाइन्छ ।

फिर्ला बाँचे सकभर बसे, फेरी दो साल वाद

मर्लाता यो रहिछ, यति नै खाली बाँच्ला नि याद !

गोर्खाली यो रनहरू जिती बाच्चु पर्ने दुखारी

मिल्थ्यो आफ्ना मुलुकबीचमा बाँचन, जान्थे र प्यारी !! (यात्रा १।४९)

न त डलरराश भैं वन बढोस् तुरून्तै कतै ?

बढोस् न वन रेडियो-खबरले छिनैमा कतै ?।

गजेट न बजेटले न नवजेटले भेटले ?

परन्तु समयै कुरीरहनु पर्छ यो देशले ॥ यात्रा २।१२२

माथिको पहिलो पद्यमा घरबाट बिदाइ हुने बेला लाहुरेले पत्नीलाई सम्झाउँदै गरेको कुरा प्रस्तुत भएको छ । यहाँ हिन्दी परिवेशमा काम गर्ने लाहुरेले प्रयोग गरेको भाषामा

आगन्तुक शब्द पाइनु स्वभाविक प्रयोग मान्न सकिन्छ । त्यसैगरी दोस्रो पद्यमा अङ्ग्रेजीका आगन्तुक शब्दको प्रयोग भएको छ भने पहिलो र दोस्रो दुवै पद्यमा भर्रा नेपाली शब्दको प्रयोग पनि स्वभाविक देखिन्छ ।

यात्रामा ठाउँठाउँमा कविले पात्र अनुकूलको भाषाशैली तथा परिवेशअनुकूल अनुकरणात्मक शब्दको मनोरम प्रयोगलाई पनि सहज रूपमा सजाइएका छन्, जस्तै:-

कल्कल्ककल्कल्कल् सुधा निर्भरीका

चिचिर्बिर् चिचिर्बिर् पहाडी चरीका

मनोहारिता ईशका सिर्जनाको

बयानुँ कठै के गरी कल्पनाको ?॥(यात्रा २११४)

यस काव्यमा पश्चिमी देशलाई पातल भनिएको छ । रसरङ्गमा संलग्न पश्चिमी संकृतिबाट प्रभावित युवतीलाई उर्वशी भनिएको हो । त्यसैले ठाउँठाउँमा प्रतीकात्मक भाषाको प्रयोग पनि पाइन्छ ।

यसरी छन्दविधान, आलङ्कारिकता, प्रसादगुणयुक्त शैली आदि विशेषताले यात्रा काव्यको आदिदेखि अन्तसम्मको भाषा कोमल, सरल र सुमधुर छ । कलापक्ष र भावपक्ष दुवै प्रबलजस्ता देखिए पनि कलापक्षभन्दा भावपक्ष नै उचाइमा पुगेको छ ।

३.३.२.१० दर्शनको प्रयोग

संस्कृतका विद्वान ठाकुरप्रसाद आचार्यका कवितामा पूर्वीय दर्शनको प्रयोग पाइनु स्वभाविकनै हो । आचार्यको दर्शन पूर्वीय दर्शनको आदर्शोन्मुख संस्कारर परिस्थितिद्वारा प्रभावित छ । प्रस्तुत 'यात्रा'लाई दार्शनिक दृष्टिकोणले देर्हा यसमा वेदान्त, साङ्ख्य र योगदर्शनको प्रयोग भएको देखिन्छ । अद्वैत वेदान्तको राम्रो प्रभाव निम्न श्लोकमा पाइन्छ ।

जस्तो पात्रैविच रस पन्यो हुन्छ आकार उस्तै

जस्तो उसको रङ छ उसमा हुन्छ मिल्दा दुरूस्तै?।

त्यो आफैमा रस विमल हो, या निराकार रूप ?

आकारै वा रड पनि लिंदा बन्छ, उस्तै स्वरूप ?॥(यात्रा २९,६०)

काव्यभित्र ठाउँठाउँमा साङ्ख्य दर्शनको प्रभाव पनि पाइन्छ, जस्तै:-

यत्ती हावा, किरणहरू यी, थोर माटो, अकास

पानी, यत्ती रहिछ नि कठै ! जिन्दगी भन्नु खास ।

यस्मै हुन्छन् सखःदुख यिनी सत्य चैत्य एक

द्रष्टा भोक्ता उभयमय यो सृष्टि कस्तो उदेक ?॥(यात्रा ४१२)

गीतामा बताएअनुसारको कर्मयोग प्रभाव पनि यात्रामा भेट्न सकिन्छ, जस्तै:-

तथापि पोषेर यही गृहस्थ नै

बसे शिशो उच्च छ कर्मयोग नै ! ।

सबै छ सन्तान यही गृहस्थकै

गुणी ठूला जे भन विश्वमात्रकै ॥(यात्रा २१२)

तेह्रौँ विश्राममा बुद्धको अहिंसावादी दर्शन छ भने धेरै ठाउँमा मभित्र पूरै राष्ट्र राष्ट्रभित्र म छु भन्ने आत्मवादी दर्शन पाइन्छ । मानिस ईश्वरदर्शन, ब्रह्मण र आत्मदर्शनबाट अमर बन्न सक्छ, भन्ने सङ्केत पाइन्छ । यहाँ प्रकृतिलाई मानवीकरण गर्ने प्रवृत्ति र गरिबलाई आत्मिय बन्धु सम्भ्र भन्ने स्वच्छन्दवादी भाव पाइन्छ । मान्छेमा आध्यात्मिक र भौतिक दुबै तत्त्वको खाँचो छ भन्ने समन्वयवादी दर्शन पनि यात्राको महत्वपूर्ण दार्शनिक पक्ष हो । कविले मानव मात्र होइन मानवेतर प्राणीमा पनि प्रेमभाव दर्शाएका छन् :-

राख्यो हाम्रो मुनिवन सधैं विश्वमा आत्मभाव

ताजै मेरो हृदय पतमा हेर जस्को प्रभाव ?।

पाठा खेल्थे मुनि छपरमा दाहिजुँघा कन्याई

म्वाइ खान्थे मुनिहरू लिँदै काखमा सुम्सुम्याई ॥(यात्रा २३।५८)

जीवन जगत्मा दुःखकष्ट र विकराल समस्याहरू भए पनि समयको परिवर्तनसँगै सबै कुराहरू ठीकठाक हुने कुरामा कवि आशावादी देखिन्छन्:-

खुल्लान्-खुल्लान् वनहरू यिनी आउदैछन् प्रभात

डुल्लान् नौला छविहरू पनि दूर हट्दै छ रात ।

होला-होला दिल-दिल खुली चेतनाको विकास

बन्ला-बन्ला अब-अब छिट्टै मार्ग आफ्नै निकास ॥ (यात्रा २३।६२)

बढी लोभ गर्नु हुँदैन, अर्काको लुटेर खानेको स्थिति कहिल्यै राम्रा हुँदैन भन्ने आदर्शवादी विचार यात्रामा व्यक्त भएको पाइन्छ :-

चुसी लग्छन् मौरीहरू कुसुमका जीवन-रस

बनी लोभी भर्छन् दिन-दिन अझै ती मधुरस ।

लुटी खान्छन् मान्छे मुफत कसरी हेर बलिया ?

लुटेराको यस्तै स्थिति हुँदछ, देख्छौ विधि-नियाँ ?॥ (यात्रा २४।७८)

महात्माहरू उन्नतावस्था र अवनतावस्थामा पनि परोपकारी हुन्छन् भन्ने समतावादी/समदर्शी दर्शन पनि यात्रामा व्यक्त भएको पाइन्छ :-

फलेका फुलेका लाखौं वृक्ष डाली

चरी हुल भै खान घुम्छन् नियाली ।

जसै ठुड्दछन् यी फले खानलाई

खसी खाँदछन् बाल भैमा रमाई ॥(यात्रा २५।३६)

यसैगरी यात्रामा दुःखीको सेवा नै ईश्वरको सेवा हो भन्ने मानवतावादी दर्शन पनि पाइन्छः-

कोही छौं ए ! यदि दिल धनी ! दीन दुःखी उठाऊ

यिन्को ज्यूने रहर छु अभै त्राण देऊँ ल आऊ !

ए ए दानीहरू ! धन भए पोष भइ अनाथ

यिनको रक्षा गरिकन उनै ईशको पोष गाथ ॥(यात्रा २३।६७)

३.३.३ निष्कर्ष

ठाकुरप्रसाद आर्चद्वारा रचित 'यात्रा'वि.सं २०६३ सालमा दाङबाट प्रकाशित बृहत आकार भएको काव्यग्रन्थ हो ।

पूर्वीय महाकाव्य मान्यताअनुसार केही तत्वका आधारमा यात्रालाई महाकाव्य भन्न सकिन्छ, भने केही तत्वहरूको आधारमा यो महाकाव्यभन्दा फरक काव्यग्रन्थ हो ।

खासगरी पूर्वमा आठसर्गभन्दा बढी भएको काव्यकृतिलाई महाकाव्य मानेभैं यात्रा तीस विश्राममा रचिएको छ । सर्गको अन्त्यमा छन्दपरिवर्तन र भावी सर्गको सूचना दिनुपर्ने मान्यताको पालना गरिएको । एउटा सर्गमा एउटै छन्दको प्रयोग गर्नुपर्दछ, भन्ने नियम धेरै सर्गमा (विश्राममा) लागु भएको छ । महाकाव्यको आरम्भ मङ्गलाचरणबाट हुनुपर्दछ, भन्ने मान्यतालाई यात्राले अङ्गीकार गरेका छ । परिवेश चित्रमा पनि व्यापक र विस्तृत परिवेश अँगालिएको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले पनि यात्रा छन्दबद्ध, रसयुक्त, प्रतीकात्मक, सूक्तिमय, आलङ्कारिक तथा प्रसादगुणयुक्त शैलीमा आवद्ध छ र प्रबल छ ।

धर्म, अर्थ, काम र मोक्षमध्ये कुनै एकको मुख्यप्राप्ति महाकाव्यको उद्देश्य मान्ने आधारमा यात्रामा देशभ्रमण गरी राष्ट्रियताको (स्वदेशभक्ति) भावना जगाउने पवित्र उद्देश्यपूरा भएको (यात्रा पूरा भएको) छ र यसलाई धर्मप्राप्ति मान्न सकिन्छ । यसरी कविताको बृहत्तर रूप, सर्गविधान, छन्दविधान, परिवेशविधान, उद्देश्य र भाषाशैलीका दृष्टिले यात्रालाई महाकाव्य मान्ने आधारहरू भेटिन्छन्। तर अन्य कथानक, प्रबन्धविधान, पात्रयोजना, रसविधान र विषयवस्तुका दृष्टिले यात्रा पूर्वीय महाकाव्यको कोटिमा धेरै खुकुलो देखिन्छ ।

यात्रामा विभिन्न घटनाहरूलाई जोड्ने कुनै शृङ्खलित कथानक छैन । कथानक र घटना नभएपछि प्रबन्धविधाको निश्चित रूपरेखा पनि पाउन सकिँदैन । तर हरेक विश्रामलाई एक एक वाक्यको उपशीर्षक दिइएको छ । विश्रामको अन्त्यमा पछिल्लो विश्रामको वर्ण्य विषयको संकेतले स्थूल रूपमा नभए पनि सूक्ष्म कथानक र प्रबन्धात्मकता छ भन्न सकिन्छ ।

यसको विषय वस्तु इतिहासप्रसिद्ध वा सज्जनाश्रित नभएर नेपाल दर्शन हो । कवि (स्वयम्) चेतनशील युवा यात्री घरबाट निस्केर नेपालका विभिन्न ठाउँ घुमेर जन्मेकै ठाउँमा फर्कन्छन् । पूरै यात्रामा कवि (यात्री) बाहेक अन्य कोही पनि सहयात्री छैन । यसरी कुनै पात्रयोजना नभएपनि स्वयम् यात्रीरूपी कविको दृष्टि-विक्षेपले धीरोदात्त नायकत्व प्राप्त गरेको छ (आचार्य, २०६२: ज) । यस आधारमा यात्राको शीर्षक विधान यात्रालाई औचित्यपूर्ण मान्न सकिन्छ ।

रस प्रयोगका दृष्टिले यात्रामा नयाँ प्रयोग छ । यसमा अङ्ग रस वीर, शृङ्गार, करुण आदि भए पनि अङ्गी रस भने नवरस भन्दा भिन्नै भक्तिरस छ । ईश्वरविषयक प्रेमको कारणबाट जुन रस मानव हृदयमा उत्पन्न हुन्छ त्यसैलाई भक्तिरस भनिन्छ । यसरी देवता आदि विषयको प्रेम भक्तिरस हो भने मातृभूमिप्रतिको प्रेम पनि भक्तिरस हुन्छ ।

‘यात्रा’ लाई टीकाराम पन्थीले पद्यात्मक निबन्ध भनेकाछन् (आचार्य, २०६२: ड) । नारायण नेपालले भक्तिकाव्य को संज्ञा दिएका छन् (आचार्य, २०६२: ज) । कवि स्वयम्ले महाकाव्य नभनेर स्वदेशभक्ति काव्य भनेका छन् । पूर्वीय महाकाव्य लक्षणका धेरै विशेषताहरूलाई अङ्गीकार गरे पनि यसमा शृङ्खलित कथानक र प्रबन्धात्मकताको अभाव छ । त्यसैले यात्रालाई पूर्ण रूपमा महाकाव्य नभनी महाकाव्यको समकक्षी भक्तिकाव्यका रूपमा लिनु उपयुक्त देखिन्छ ।

‘यात्रा’ (२०६२) महाकाव्यमा राष्ट्र, राष्ट्रियता, हिन्दूधर्म र संस्कृतिको विरुद्ध भइरहेका क्रियाकलापमा कविको आक्रोश व्यक्त भएको छ । साथै आफ्नो राष्ट्र, धर्म र संस्कृतिलाई जोगाउनको लागि सबैले विशेष गरी युवाहरूले सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ भन्ने देशभक्ति भावना व्यक्त भएको छ । यसमा देश, धर्म, ईश्वर तथा जातिप्रेम व्यक्त गरिएको छ । कविले स्वदेश भ्रमण गर्दा जे जे विकृतिहरू देखेर तिनको चर्चा गर्दै सुधार गर्नुपर्ने सन्देश दिएका छन् । त्यसैले स्वदेश भक्ति मातृभक्ति पनि हो । क्रोध, उत्साह रति

आदि भावहरू भएपनि यात्रा स्वदेश प्रेम भाव भएको भक्तिरस प्रधान काव्य हो । स्वदेश प्रेम, इश्वरभक्ति र जीवन दर्शनको त्रिवेणी भावलाई विभिन्न शास्त्रीय छन्दमा उनेर परिष्कृत शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । पूर्वीय महाकाव्य मान्यता अनुसार केही तत्वका आधारमा 'यात्रा'लाई महाकाव्य भन्न सकिन्छ भने केही तत्वहरूको आधारमा यो महाकाव्य भन्दा फरक काव्यग्रन्थ हो ।

चौथो परिच्छेद

‘चम्पा’ र ‘मङ्गला’ महाकाव्यको विश्लेषण

४.१ परिचय

यस परिच्छेदेमा प्युठान जिल्लाका साहित्य सफ्टा, कवि भूपेन्द्र वैद्यको ‘चम्पा’ महाकाव्य र कवि भूपेन्द्र सुवेदीको मङ्गला महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली कविता काव्य जगतमा थुप्रै महाकाव्यको रचना भईरहेको र विविध शैली शिल्प कथ्य आदिको नव प्रयोग भईरहेको अवस्थामा कवि भूपेन्द्र वैद्य र कवि भूपेन्द्र सुवेदी दुवैबाट वैचारिक चेतनायुक्त सामाजिक महाकाव्यको रचना गरिएको छ । विभिन्न छन्दालंकार र रस प्रयोग भएका यी महाकाव्य प्युठानको परिवेशमा वर्णित छन् । पूर्वीय काव्य परम्परामा नायिकाको नामबाट महाकाव्यको नामकरण भएका ‘चम्पा’ र ‘मङ्गला’ महाकाव्य हुन् । ‘चम्पा’ र ‘मङ्गला’ दुवै महाकाव्य स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी विचार भएका महाकाव्य हुन् । ‘चम्पा’ सुखान्त महाकाव्य हो भने ‘मङ्गला’ दुःखान्त महाकाव्य हो । यी महाकाव्यलाई महाकाव्यतत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२ कवि भूपेन्द्रराज वैद्य र उनको ‘चम्पा’ महाकाव्यको विश्लेषण

४.२.१ कवि भूपेन्द्रराज वैद्यको परिचय

भूपेन्द्रराज वैद्यको जन्म वि.सं. २००२ वैशाख १ गतेका दिन राप्ती अञ्चलको प्युठान जिल्ला अर्न्तगत विजुवार गाविस वाडा नं. ७टारीमा पिता गदाधर शर्मा एवम् माता बागेश्वरी देवीको कोखबाट जेठा सन्तानको रूपमा भएको थियो । यिनका पिता कृषक एवम् संस्कृतका गुरू थिए । आर्थिक रूपमा मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मेका वैद्य पाँच वर्षको हुदा पिताको देहावसान भयो । तत्पश्चात गरिवीसँग सङ्घर्ष गर्दै आमा तथा मावली हजुरवुवाको माया, सद्भाव, सहयोगमा मावलीमा बसी अक्षराम्भ गरेका थिए । गाउकै चन्द्रोदय प्रा.वि.बाट औपचारिक शिक्षारम्भ गरेका वैद्यले चण्डी, अमरकोष, कौमुदी आदि संस्कृत ग्रन्थको अध्ययन गरेता पनि यिनलाई संस्कृत भन्दा अङ्ग्रेजी भाषामा रुची थियो । वैद्यले वि.सं.२०२२ सालमा मुक्ति मा.वि.रातामाताबाट एस.एल.सी.उत्तीर्ण गरेका थिए । त्यसैगरी इ.सन् १९६८ मा बनारसबाट (भारत) प्रमाणपत्र तह, वि.सं.२०३३ सालमा

त्रिविवाट स्नातक तह, वि.स.२०५१ सालमा त्रिविवाटै राजनीतिशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरेका थिए ।

भूपेन्द्रराज वैद्यको विवाह वि.सं.२०२२ सालमा धर्मावती गाविस वाग्दुला निवासी शोभालक्ष्मी पण्डितसँग वैदिक विधि अनुसार भएको थियो । वैद्यका सात सन्तान मध्ये ४ सन्तान जीवित छन् । वैद्यले पितृवियोग,मातृवियोग तथा सन्तान शोकको पीडा सहन पच्यो । कृषि पेशा अपनाएका वैद्यले परिवारमा रहेको आर्थिक सङ्कटलाई समाधान गर्न वैद्यले वि.स.२०२३ सालबाट शिक्षणकार्य सुरु गरेका थिए । यो कार्यलाई निवृत्तिभरण लिदा सम्म (२०६४) अपनाएको देखिन्छ । सामाजिक तथा साहित्यिक सेवामा सङ्गलन रहेका वैद्यले फुर्सदको समयमा साहित्यिक कृतिको अध्ययन तथा लेखन कार्य गर्न सङ्गीत सुन्न,साथि भाईसँग समसामयिक विषयमा छलफल गर्न, साहित्यिक, गोष्ठी प्रवचन, राजनीतिक कार्यक्रममा भाग लिन, सामाजिक कार्यमा सङ्गलन हुने, समयको पालना गर्ने, कसैको आलोचना नगर्ने, सुखदुखमय समभाव राख्ने, मृदुभाषी, स्पष्टवक्ता तथा शान्त स्वभाव वैद्यका विशेषता हुन् ।

भूपेन्द्रराज वैद्य भौतिकवादी विचार राख्ने प्रगतिशील लेखक हुन् । विद्यार्थी जीवनदेखि साहित्यप्रति रुचि राख्ने वैद्यले वि.स.२०३४ साल देखि साहित्यिक लेखनको सूत्रपात गरेका हुन् । उनकै कथा संग्रह 'पाँच हजारको सारी' को भूमिका बाट स्पष्ट हुन्छ (रावत, २०६९:७२) । वैद्यको पहिलो रचना 'नयाँ मोर्चा' पत्रिकामा (२०५६) 'घर पुनः निमाण गर्ने सफथ लिएको छु' शीर्षकको कविता रहेको छ । त्यसैगरी वैद्यका 'मेरो पुरानो घर' खण्डकाव्य (२०६०), 'पाँच हजारको सारी'कथा संग्रह (२०६१) 'अग्रगमन' कविता संग्रह(२०६४), 'चम्पा' महाकाव्य (२०६६) प्रकाशित साहित्यिक कृति हुन् । भूपेन्द्रराज वैद्यका केही फुटकर रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामध्ये कविता तथा कथा विधामा प्रसिद्धि कामाएका वैद्यका रचना वर्तमान समयमा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक र प्रशासनिक जस्ता क्षेत्रमा देखिएका विकृति तथा विसङ्गतिलाई औल्याएर तिनको सुधार गर्ने सन्देश प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी सामाजिक यथार्थको चित्रण, राष्ट्रियताको भावना, प्रगतिवादी मानतावादी चिन्तनआत्मपरक शैली वैद्यका रचनामा पाईन्छ । साहित्यकार भूपेन्द्रराज वैद्य देशको राजनैतिक विषमता,परम्परागत संस्कार, वर्गसङ्घर्ष, सामाजिक परिवेश आदि विभिन्न घटनाबाट साहित्य सृजना गर्ने तर्फ अग्रसर रहेको पाइन्छ । महाकवि लक्ष्मी प्रसाद

देवकोटा, भूपिशोरचन, युद्धपसाद मिश्र, पारिजात, मोदनाथ प्रश्रित जस्ता साहित्यकारको प्रभाव वैद्यमा परेको देखिन्छ ।

भूपेन्द्रराज वैद्यले शिक्षा, साहित्य, राजनीति तथा सामाजिक जस्ता क्षेत्रमा सङ्लग्नता रही विभिन्न सङ्घ संस्थाबाट अभिनन्दित भएका छन् । उनी राप्ती साहित्य परिषद् दाङको 'डोमादेवि पुरस्कार' २०६४ बाट सम्मानित छन् । वैद्यले फुटकर रचना देखि लिएर महाकाव्य सम्म सिर्जना गरेका छन् । गद्यपद्य दुवै विद्यामा कलम चलाएका वैद्यले प्युठानी साहित्यमा मात्र नभएर समस्त नेपाली साहित्य को क्षेत्रमा ठूलो योगदान दिएका छन् । राजनीतिको क्षेत्रमा चर्चित प्युठानलाई साहित्य क्षेत्रमा परिचित गराउने काम वैद्यले गरेका छन् ।

४.२.२ 'चम्पा' महाकाव्यको विश्लेषण

भूपेन्द्रराज वैद्यद्वारा लिखित 'चम्पा' महाकाव्य (२०६६) सालमा विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि., काठमाडौंले प्रकाशन गरेको हो । २०६५ सालबाट लेखन कार्य प्रारम्भ गरी २०६६ सालमा प्रकाशन गरिएको 'चम्पा' महाकाव्यको अध्ययन तलका विभिन्न उपशीर्षकहरूमा गरिएको छ ।

१) संरचना	६) लयविधान
२) कथावस्तु	७) कथनपद्धति
३) पात्रविधान	८) रसविधान
४) परिवेशविधान	९) वैचारिक पक्ष
५) भाषाशैली	१०) उद्देश्य

४.२.२.१ संरचना

महाकाव्यमा समाविष्ट सम्पूर्ण सामग्रीलाई संरचनाअन्तर्गत चर्चा गरिएको छ ।

‘चम्पा’ महाकाव्यको अगाडि गातामा सिरानमा शीर्षक, त्यसमुनि र त्यसमुनि रातो र कालो रङमा अमूर्त चित्र र पुछारमा लेखकको नाम दिइएको छ । त्यसपछिको अर्को पानाको अगाडीपट्टि सर्वाधिकार, संस्करण, मुद्रितप्रति, मूल्य, कम्प्युटर, लेआउट, मुद्रक आदिको विवरण दिएको छ । तेस्रो पृष्ठको अगाडीपट्टि मोहन बैद्य ‘किरण’को ‘मन्तव्य’ शीर्षकको छोटो लेख रहेको छ । तेस्रो पृष्ठको पछाडीपट्टिबाट तीन पृष्ठमा मोहन विक्रम सिंहको ‘जनतन्त्र नेपालको निर्माणमा कविको साहित्य साधना उन्मुख भइरहोस्’ शीर्षकको लेख रहेको छ । त्यसपछि ईश्वरचन्द्र ज्ञवालीको ‘महाकाव्यको भूमिका’ शीर्षकको चार पृष्ठको लेख राखिएको छ । त्यसपछि अँध्यारो बस्तीमा उज्ज्वल जीवन खोज्ने ‘चम्पा’ जस्ताहरूका लागि यो कृति समर्पित रहेको कुरा बैद्यले समर्पणमा व्यक्त गरेका छन् । यसपछि लेखकले ‘अनुभूति र भोगाइ मेरो काव्य बनाइ छ,’ शीर्षक र केही उपशीर्षकहरूमा अनुष्टुप् छन्दमा छ पृष्ठको आफ्नो भनाइ राखेका छन् । लेखको भनाइपछि पात्रहरूको परिचय र मूल पाठ सुरु भएको छ । महाकाव्यको पछिल्लो आवरण पृष्ठमा महाकाव्यकारको तसवीरसहितको सामान्य परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत महाकाव्य सानो आकृतिमा डिमाइ आकारको रहेको छ ।

‘चम्पा’ महाकाव्य बीस सर्गमा रचिएको महाकाव्य हो । यस महाकाव्यको आन्तरिक संरचनालाई निम्नलिखित तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छः

सर्ग	पृष्ठ संख्या	श्लोक संख्या
पहिलो सर्ग	२०-२७	४६
दोस्रो सर्ग	२८-३३	६८
तेस्रो सर्ग	३४-३८	५७
चौथो सर्ग	३९-४६	८०
पाँचौ सर्ग	४७-५३	४०
छैटौ सर्ग	५४-६२	५१

सातौँ सर्ग	६३-७०	८४
आठौँ सर्ग	७१-७६	५९
नवौँ सर्ग	७७-८२	६१
दशौँ सर्ग	८३-८४	२१
एघारौँ सर्ग	८५-९१	५५
बाह्रौँ सर्ग	९२-९६	४८
तेह्रौँ सर्ग	९७-९९	३०
चौधौँ सर्ग	१००-१०३	३९
पन्ध्रौँ सर्ग	१०४-१०९	५२
सोह्रौँ सर्ग	११०-११०	२१
सत्रौँ सर्ग	११२-११५	४०
अठारौँ सर्ग	११६-११८	२८
उन्नाइसौँ सर्ग	११९-१२२	३६
बिसौँ सर्ग	१२३-१२८	५३
जम्मा बीस सर्ग	१२८	श्लोक संख्या = ९७०

४.२.२.२ कथावस्तु

मङ्गलाचरणबाट प्रारम्भ भएको चम्पा महाकाव्यको मूल कथावस्तु दोस्रो सर्गबाट मात्र प्रारम्भ भएको छ । पृथ्वीको स्तुतिबाट कृतिको मङ्गलाचरण गरिएको छ । त्यसपछि प्युठान जिल्लाको प्रकृतिको वर्णन, नदीनालाहरूको वर्णन, त्यहाँका धार्मिक स्थलहरूको वर्णन गरिएको छ । बाइसे चौविसे राज्यहरूमध्ये एउटा राज्यमा गनिएको प्युठान जिल्लामा चनवंशी राजाहरूले राज्य गरेको कुरा बताइएको छ । तत्कालिन समयमा चनवंशी

राजाहरूमध्ये मणिक चन राजा प्युठान राज्यका अन्तिम राजा भएको र उनले राज्य एकीकरणका समयमा आत्म समर्पण गरेको कुरा पनि यस पहिलो सर्गमा बताइएको छ ।

दोस्रो सर्गमा प्युठान जिल्लाको कुनै एउटा गाउँमा सन्ते र खैरनी बुढाबुढी भुप्रो घरमा बसोबास गरिरहेका, उनीहरू पहिला धनी भए पनि बर्सेनी साहुको ऋणले सुकुम्बासी बन्न पुगेका, दिनभरी साहुको काम गरेर जीविका यापन गर्ने गरेका, यसै समयमा खैरेनी दोजिया भएकी, समयक्रममा उनीहरूको छोरो जन्मिएको, सामन्ती समाज भएकोले परिश्रम गरेवापत्को आधा पैसा साहुले लाने गरेको, यी दम्पतीका पहिलाका सबै सन्तान गरिबीले मरेका र यो पनि मर्छ कि भन्ने डरले दुबै त्रसित रहेका, शनिवार जन्मेकोले बच्चाको नाम शने राखिएको, कलिलो बालकलाई डोकोमा सुताएर दम्पतीले परिश्रम गरेर आफू नखाएर भए पनि बच्चाको पालनपोषण गरेका, हिँउदको जाडोमा कष्टसँग शने हुर्किएको, बुढाबुढीको छिमेकी गाउँको मुखिया सामन्ती कर्णवीर रहेको आदि घटनाहरूद्वारा कथावस्तु अधि बढेको छ ।

तेस्रो सर्गमा साग र सिस्नु खाएर भए पनि शने ठूलो हुनु, खेल खेल्दै परिश्रमका साथ आमाबुवालाई घरधन्दा सघाउँदा बाबुआमा खुसी हुनु, मेलापातमा पनि बेजोड सँग काम गर्न थाल्नु, सबैसँग मिलनसार हुनु, धनीमानीका छोराछोरी मात्रै पढ्ने सामाजिक परम्परामा शनेले पनि पढ्ने विचार राख्नु, बाबुले पढेर के गर्छस् काम गर्नुपर्छ भन्नु, साहुहरूले पनि शुद्र जातिले त काम गर्नुपर्छ भन्नु तर शनेले नमानी चन्द्रे साथीसँग मिलेर पढ्न थाल्नु जस्ता घटनाक्रमहरू देखिन्छन् । यी घटनाहरूले कथावस्तुलाई अगाडि बढाएका छन् ।

चौथो सर्गमा ठन्डी महिनाको वर्णन गरिएको छ । चारैतिर तुषारो पर्नाले वातावरण अत्यन्त चिसो हुनु काम्दै भए पनि दुःख गरेर शने स्कूल जान थाल्नु शनेको हृष्टपुष्ट शरीर देखेर उसलाई सबैले मन पराउनु शनेले बुद्धि तीक्ष्ण हुनु, घरधन्दामा पनि शने पोख्त हुँदै जानु, खेलकुद र सांस्कृतिक कार्यक्रममा उत्तिकै भाग लिने शने क्लास फस्ट हुनु कर्ण साहुकी छोरी शनेसँग पढ्न आउन थाल्नु शनेको व्यवहार देखेर उनी खुसी हुनु रुमाल, स्विटर बुनेर शनेलाई सहयोग गर्नु, चम्पालाई सर्पले खान खोज्दा शनेले बचाउनु, चम्पाले मेरा लागि ठूलो कष्ट ग्यौ भन्दा यो त मान्छेले मान्छेलाई गर्ने सानो सहयोग मात्र हो । भन्नु, चम्पालाई बोकेर शनेले घर पुऱ्याउनु, कर्ण साहुले यसरी छोरी बोकेर आएको देख्दा शनेलाई कुरै नबुझी बेस्सरी पिट्नु, चम्पाले बाबुलाई रोक्नु, कर्ण साहुलाई शनेले एक लात

मारेपछि साहु लड्नु, गाउँले साराले शनेको पक्ष लिनु सबै कुरा बुझेपछि रिसराग त्यागेर बस्नुपछि भनी साहुले भन्नु, शनेलाई एक पाथी धान दिएर पठाउनु जस्ता घटनाक्रमले कथावस्तु अगाडि बढेको छ ।

पाँचौँ सर्गमा वसन्त ऋतुको वर्णनसंगै चम्पाको शारीरिक रूपको वर्णन गरिएको छ । राता गाला, मृगका जस्ता आँखा, सुन्दर अनुहार, गोल काँकरीजस्ता ओठ, मिलेको नाक, दारिमका जस्ता दाँत, घुङ्गिएको कपालले चम्पा अति नै सुन्दर रहेकी बताउनु, गाउँका केटाकेटीहरूलाई भेला गरेर खेल खेल्दा र शनेका आँखा जुध्नु, शनेले रूखबाट अम्बा टिपेर सबैलाई बाँड्नु, चम्पालाई पनि पाकेका अम्बा दिनु, शनेको व्यवहार देखेर चम्पा लोभिनु, धनी भएर पनि मानवता छैन भने त्यो घर बसेर केही नहुने कुरा चम्पाका मनमा उब्जिनु, फूल लिएर चम्पा घर फर्किनुजस्ता घटनाहरूले कथानकले अग्रगति लिएको छ ।

छैटौँ सर्गमा प्रकृतिको चित्रण गर्दै चारैतिर आँधी चलेर प्रकृति उजाड बनेको स्थितिको चित्रण, कर्ण साहुका छोरीछोरी जन्मेकोले दोस्रो विहेको सरजाममा लाग्नु बिहे हुनु सौतासौताको द्वन्द्वले जेठी श्रीमती मर्नु, कान्छी आमाले चम्पालाई अति नै दुःख दिनु एस.एल.सी दिएपछि चम्पा काम सकेर खेल्न जानु एक बुढियाको घरमा आएर रवि साहुले सात पाथी मकै ल्याएकामा ३ सय रूपियाँ भयो भन्दै बुढियाको गाई लानु, लान नदिन खोज्दा बुढियालाई घचेटी लडाउनु, चम्पा र उका साथीहरू त्यतिबेर आइपुगेर बुढियालाई उठाउनु र गाउँको सामन्ती परिपाटीलाई बुझाउनु, शने पहिलो भई एस.एल.सी. उत्तीर्ण हुनु, चम्पा र बेली दोस्रो र तेस्रो हुनु, उनीहरूलाई गाउँहरूले अविर लगाइदिनु, साभमा चम्पा घर फर्केपछि बाबुआमाले कहाँ गएको थिइस्, ठूली भइस् दुनियाँ केटासँग घुम्न जान थालिस्, भन्दा चम्पाले रिजल्ट आएको र आफू द्वितीय भई उत्तीर्ण भएको कुरा सुनाउनुजस्ता कथानकका घटनाहरू घटेका छन् ।

सातौँ सर्गमा शने विहानै काम खोज्न जाँदा साहुले खुबै टाँठिएर हिँडेको छस् नि भन्दा यो त प्रथम भएर पास भएको खुसियाली हो भन्नु, पढाइको महत्वलाई घटाउँदै साहुले शनेलाई अपमान गर्नु, शने घास काट्न जङ्गल जानु, शनेलाई खोज्दै चम्पा पनि उतै जानु, शनेले गीत गाउनु, गीतमा विदेश जाने भाव व्यक्त गर्नु, यो सुनेर चम्पा दुःखी हुनु विदेश जाने भए किन मलाई प्रेम गर्थौँ भन्नु, शनेले करले जान आँटेको, छिट्टै फिर्ने कुरा गर्नु, शनेले चम्पालाई प्रेमको अमरता बताउनु, चम्पा रुँदा शनेले सम्झाउनु, यसै बेला चम्पाकी आमाले पठाएकी दूतले उनीहरूका कुरा सुन्नु र चम्पालाई हप्काउनु, दूतले आएर चम्पा र

शनेका कुराहरू उसकी आमालाई सुनाउनु, कर्ण साहुले तँ अछुतो जात भएर मेरी छोरी फकाउने भनेर शनेलाई मनपरी गाली गर्नु, शनेले पनि समाजको शोषक र गरिबको खुन चुस्ने तँ फूर्ति नलडा भनी गाली फर्काउनु, घरमा गएर शनेले बाबुआमालाई आफू परदेश जाने कुरा बताउनु जस्ता घटनाक्रमहरू घटेका छन् ।

आठौँ सर्गमा चम्पाले शोषक बाबुसित क्रान्तिकारी भई लड्ने विचार व्यक्त गर्नु, बाबुले ढिलो आएकांमा चम्पालाई गाली गर्नु, शनेको खिल्ली उडाउँदै त्यो अछुत, अर्काको काम गर्ने, निमुखासित तैले जीवन सम्बन्ध जोड्नु हुँदैन, बरू कुनै धनी केटा खोजेर अब चाँडै विहे गरिदिन्छु भन्नु, साहु केटो खोज्न थाल्नु, वैशालु पत्नी भएकीले बुढालाई उसले बशमा राख्नु सौतेनी आमाले चम्पालाई घरको सबै काम गर्न लगाउनु, गाउँमा विकास र प्रशिक्षण दिन चम्पाले सुरु गर्नु, साथीभाइसँग रूढै आफ्ना दुःखका कुरा बताउनु, बुढीले बढेकी छोरी घरमा राख्नुहुन्न, बरू मेरी दिदी मरेकी छन्, भिनाजु धनी छन् उनीसँगै विहे गरिदिऊँ भन्नु, बुढो मान्नु, उता शने लाहुर जाने कुरा गर्नुजस्ता घटनाले यस सर्गको कथाबस्तुलाई अगाडि बढाएका छन् ।

वर्षा ऋतुको वर्णनसँगै नवौँ सर्गको प्रारम्भ भएको छ । मुसलधारे पानी परेकाले जताततै पानी-पानी हुनु, सङ्घर्ष नै न्यायको घर रहेको शनेले विहानै दाउरा ल्याई बेचेर परिवार धान्नु, समाजलाई रूपान्तरण गरेर बलले सभ्रान्त वर्गको शोषणलाई फाल्ने धारणा उसमा उत्पन्न हुनु, साथी चन्द्रेकहाँ गएर शनेले विदेश जाने विचार व्यक्त गर्नु, सन्तेलाई साहुले धम्क्याउदा निद्रा नलाग्नु, बाबुले साहूलाई रिभाएर यतै काम गरेर बस् भनी शनेलाई भन्नु, शनेले चाँकडी गरेर कति दिन बाँच्नु भन्नु, बाबुआमाले हामीले कसरी एकलै बस्नु , भन्दै चम्पालाई विहे गर्ने भन्छस् त्यस्ती धनीकी छोरी हाम्रो भुपडीमा आउँछिन् त भन्नु, शनेले चम्पाको गुणको व्याख्या गर्नुजस्ता घटनाहरूका साथै अन्त्यमा शने विदेश जाने कुराले सबै चिन्तित भएको अवस्थसँगै यो सर्ग समाप्त भएको छ ।

दशौँ सर्गमा चम्पा र उनका साथीहरू रात्री स्कूल जाँदा चम्पाले शनेको गुणगान गाउनु, शनेको बाबु विरामी हुनु, चम्पाले औषधी गर्नु, शनेलाई विदेशमा गुन्डाले लुट्ला होशले जानु भनेर चम्पाले सम्झाउनु, बाबुले पनि चिठी लेख्नु, छिटो आउनु भन्नुजस्ता कथानकीय घटनासँगै अन्त्यमा शने अश्रुधारा बगाउँदै विदेश लाग्छ । यही यो सर्ग समाप्त हुन्छ ।

एघारौँ सर्ग नेपालको वर्णनसँगै प्रारम्भ भएको छ । बाटामा शनेलाई चम्पाले उपहारका रूपमा रूमाल र बाटो खर्च दिनु, आफू छिट्टै फिर्ने बाँचा गर्नु, पुनेले दुईको प्रेम छुटेको कुरा गर्नु, प्रकृति र संस्कृतिको वर्णनसँगै यो सर्ग समाप्त भएको छ ।

बाह्रौँ सर्ग चम्पाको बिहे निश्चित भएपछि भोज मनाएको अवस्थसँगै प्रारम्भ भएको छ । चम्पा एकान्तमा रूनु, गाउँलेले चम्पाको दुःखको वर्णन गर्नु चम्पा भात खान नआउँदा बाबुले चम्पालाई सम्झाउनु बाबुले तिम्रीलाई सुहाउने तिम्री आमाकी साख्खै भिनाजु रहेको र उनी धनी भएको कुरा गर्नु, चम्पाले कान्छी आमाको वशमा परेर बुढो मानिसलाई दिन लागेको कुरा गर्नु, नारीहरू केवल पुरुषका खेलौना सम्झिने समाजप्रति व्यङ्ग्य गर्नु र आफू विवाह नगर्ने विचार राख्नु, साहु रिसाउदै शनेको पुनः अपमान गर्नु, धर्म मान्छेले निर्माण गरेकाले यसको पछि लाग्न नहुने विचार चम्पाले व्यक्त गर्नु, विहेदान सफल पार्न कित्ते पत्र लेखेर घृणा जन्माउने योजना साहुले बनाउनु, चम्पाले दुःखका साथ दिन काट्न थाल्नु जस्ता घटनाहरूसँगै कथानक अगाडि बढेको छ ।

तेह्रौँ सर्गमा चम्पा एकान्तमा बसेर शनेको फोटो हेर्दै एक वर्ष भइसक्दा पनि चिठी नआउँदा दुःखी हुनु, तिम्रो र मेरो प्रेम सक्थ्यो, तिम्री अर्कैसँग बिहे गर भन्ने भावको शनेद्वारा लिखित पत्र ल्याएर बेलीले चम्पालाई सुनाउनु, चम्पा मजेरीमा लड्नु बाबुले दूध खाउन खोज्नु, चम्पाले दुध नखाई बुढो लोग्नेसँग बस्नु भन्दा बरू मर्नु जाति हुन्छ भन्दै रूनु, अर्को महिनामा शनेको हस्तलिखित प्रेमभावको पत्र आउनु, पहिलाको पत्र भुठो रहेको थाहा पाउनु जस्ता कथानकीय घटनाहरूले कथानकको विकास भएको छ ।

चौधौँ सर्गमा विदेशको वर्णन गरिएको छ । कलकत्ताको ठूलो शहरमा सबै आआफ्नो काममा व्यस्त हुनु, शनेले कलकत्ताको एउटा जुटमीलमा काम गर्न थाल्नु, फूर्तीका साथ काम गर्दा मिलको उन्नति भएकाले मालिक खुसी हुनु तर उका साथीभाइले आरिस गर्नु, साथीभाइले उसलाई मार्न विष खुवाउन खोज्नु तर शनेले थाहा पाएर नखानु, मालिकले थाहा पाएर विष खुवाउनेलाई मिलबाट निकाल्नु र शनेलाई मेनेजर बनाउनु, राती पढ्ने, दिउँसो काम गर्ने शनेले आइएस्सी फष्ट गरेकाले मालिककी कान्छी छोरीले मन पराउनु, साहुले शनेलाई ज्वाइ बनाउन खोजे पनि शनेले आफ्नो वृत्तान्त बताउनु जस्ता घटनाहरूले कथालाई अगाडि बढाएका छन् ।

पन्ध्रौं सर्ग चाडपर्वको वर्णनसँगै प्रारम्भ भएको छ । सबैमा खुसी तथा उमङ्ग छाउनु, आश्विन तीस गते चम्पाको कन्यादान गर्ने निर्णय गर्नु, सबै समान जुटाउनु, बिहेको पूर्वाङ्ग हुन थाल्नु, साथीहरूले चम्पालाई लुगा लगाइ दिएर बाहिर निस्कनु, चम्पा यसैबेला भ्यालबाट भाग्नु, आमाले छोरी कोठामा नदेखेर पतिलाई भन्नु, अँध्यारो रातमा चम्पा जङ्गलतिर लाग्नु, भोलिदेखि के गर्ने भनेर सोच्नु, चौतारामा बसेर अनेक कल्पना गर्दै अब क्रान्तिकारी भएर समाजको रूपान्तरणका लड्छु भन्ने प्रतिज्ञा गर्नु, उताबाट शने पनि चम्पाको बिहेको खबर सुनेर आउँदै हुनु, बाटामा उनीहरूको भेट हुनु एकआपसमा चिनो साट्नु, घर आउनु, गाउँका केही मान्छेहरूलाई बोलाउनु, शनेले आफूले ल्याएको मिठाइ बाँड्नु, गाउँलेहरू खसी हुनुजस्ता घटनाहरूले कथानकको विकास भएको छ ।

सोह्रौं सर्गमा चम्पालाई खोज्दा नभेटिएपछि सौतेनी आमा लड्छे । पानी खाएर उसलाई बिउँभ्याइन्छ । गाउँले सबै आत्तिएका बेला बुढीले नोकनी गोरीलाई नै चम्पा भनेर विवाह गराइदिँउ भन्ने सल्ला दिएपछि, सबैले मान्नु, गोरीलाई बेहुली बनाई चुपचाप बसाल्नु, घुम्टो नउघार्नु भनी पढाउनु, जन्तीले थाहा पाउनु, धुमधामका साथ विवाह हुनु, उता शनेका घरमा पनि विहान सबै गाउँलेहरू भेला भएर शने र चम्पालाई आशीर्वाद दिनु जस्ता घटनाहरूले कथानकलाई अगाडि बढाएका छन् ।

सत्रौं सर्गमा शनेको कार्यको वर्णन गरिएको छ । शनेले सामन्तीहरूलाई कुकर्म त्याग्न धम्क्याउनु, शनेलाई चम्पा र उसका साथीहरूले साथ दिनु, गाउँलेले तिमीहरू केही दिन भाग, नत्र कर्णसाहुले माला भन्दा शनेले राष्ट्रप्रेमको बखान गर्दै अब नडराइकन स्वदेशमै बसेर कर्णजस्ता साहुको अत्याचारलाई समाप्त पार्नुपर्छ भन्नु, उसका कुरा सुनेर गाउँलेहरू खुसी हुनु, सबै चन्द्रे आदि साथीहरूलाई बेलाएर दुबैले क्रान्तिकारी विवाह गरी भोज खुवाउनु, सबै जातिका मान्छेहरू भोजमा रमाउनु, साहुका दूत आएर भोजमा हमला गर्न खोज्नु, तर सबै गाउँलेहरूले लखेटेर खेदाउनु, साहुका दूत सबैले चम्पा र शनेलाई आशीर्वाद दिँदै उनीहरूको तारिफ गर्नुजस्ता घटनाहरू यस सर्गमा घटेका छन् ।

अठारौं सर्गमा मानेलाई आशीर्वाद दिएर सबै फर्केपछि हिउँद वित्छ । गोरीका मनमा सन्ताप बढ्न थाल्छ, बुहारी र छोराहरूले सौतेनी आमा भनी गोरीलाई हेप्न थाल्नु, जागिरे छोरोले आमालाई घरमा राखेर हुँदैन, जागिर खानुपर्छ भनी बाबुसँग भन्नु, बाबुले पनि सही थप्नु तर गोरीले आफू चम्पा नभएर गोरी भएको कुरा गर्नु, बुढा र छोरा भोक्किनु, माने र छोराहरूले गोरीको हत्या गर्नु र खेतमा फाल्नु, बैकले कामदारले देख्नु र मानेलाई भन्नु,

मृत्युका रोगले मरेकी भन्दै हल्ला फिजाउनु, समय बित्दै जाँदा गोरीको हत्या भएको वास्तविकता खुल्नु जस्ता घटनाहरूले कथानकको विकास गरेका छन् ।

उन्नाइसौँ सर्गमा सनेको सनसनी बढेपछि सबै सामन्तीहरू डराउँनु कुटपिट, ठगी, भ्रेल प्रत्यक्ष रूपमा हराउनु, गाउँ सुरक्षित बन्नु बाटो, घाटो, कुला, नाला आदिको निर्माण हुनु, हदवन्दी जग्गा सुकुम्बासीहरूले पाउनु, कर्ण साहुका मनमा चिन्ता बढ्नु, हामीले कुकर्म गरेका छौं, गाउँलेले पनि गिज्याइरहेका छन्, यदि थाहा पाए भने के गर्ने भनी पत्नीलाई भन्नु, एक वर्ष वितिसक्यो, अब त थाहा पाउँदैनन् होला भन्नु, साहुकहाँ माने आउनु, कर्णले ज्वाँई आउनुभो भन्दै ढोग गर्दा चाहिँदैन ढोग भन्दै पढेकी छोरी भनेर अर्कै केटी फसाइस् भन्नु, मानेसँग पनि दुई चार लाठे सँगै आउनु, एकाएक गाउँलेहरूले थाहा पाएर सबै गाउँले भेला हुनु, सबै सामन्ती साहुहरूले मुन्टो निहुराउनु, शने र चम्पाले पनि यो षडयन्त्र कर्णको हो भनी रातमा दुनियाँ भुसाइस् अनमेल बिवाह गराइस् भन्दै कर्णलाई प्रहरीमा बुझाउनु, चिचिलो छोरो छाडेर रुदै दुई दम्पती खोरमा हिँड्नु पैसा दिँदा पनि गाउँले नमानेपछि यो दुर्दशा भयो भन्दै पश्चात्ताप गर्नु आदि घटनाहरूले कथानकलाई अगाडि बढाएका छन् ।

महाकाव्यको अन्तिम बीसौँ सर्गमा गाउँको परिवर्तन भएको देखाइएको छ । दसैँमा सबै उमङ्गका साथ भेला भएर खुसी साटासाट गर्नु, गाउँमा जाँड, रक्सी आदि पिउने कुराहरू सबै बन्द हुनु, कारागारबाट कर्णले चम्पालाई चिठीमा मैले आमाको बशमा परेर जीवनमा धेरै कुकर्म गरें पनि माफ गरिदेऊ, भाइ र धनसम्पत्तिको राम्रो ख्याल गर, अलिअलि गोरीलाई पनि देऊ, भेदभाव, छुवाछुत समूल नष्ट होस् भन्ने भाव लेखिनु, एउटा गन्धर्वले गोरीको सत्यकथालाई आधार बनाएर लेखिएको गीत सुनाउनु, यो सुनेर शने आत्तिनु, चम्पालाई खोज्नु, शने ढल्नु र विहोस हुनु विउभिदा चम्पा देखेर हर्षित हुनु गाउँमा सबै एकभै भएर बस्नु नेपाललाई जनतन्त्र बनाउन लागौ भन्ने सन्देशका साथ महाकाव्यको कथा समाप्त भएको छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तु सङ्गठनका दृष्टिले पूर्ण छ ।सुरूदेखि शने लाहुर गएको प्रसङ्गको आदिभाग, त्यसपछि चम्पा राति भागेकोसम्म मध्यभाग र शने र चम्पाले शोषक सामन्तीहरूलाई जेलमा हालेपछि कर्णले चम्पासँग माफ माग्नु, समाज रूपान्तरण गरी स्वस्थ समाज निर्माण गर्नु, सम्मको कथा अन्यभाग गरी कथावस्तुले पुर्णता पाएको छ ।

४.२.२.३ पात्रविधान

चम्पा महाकाव्यको शने, चम्पा, सन्ते, खैरनी, पुने, चन्द्रे, कर्णे, कर्णेकी श्रीमती, गोरी, वेली, चमेली, माने,मानेका छोरा/बुहारीहरू, रवि साकु, बुढिया, विदेशको मालिक, अन्य कामदारहरू, मालिकी कान्छी छोरी, गाँउलेहरू जस्ता पात्रहरू आएका छन् । यी मध्ये शने र चम्पाका बाबुआमा सहायक र अन्य गौण पात्रहरू रहेका छन् । यहाँ प्रमुख र केही सहायक पात्रहरूको चरित्र चित्रण गरिएको छ :

(क) शने

शने 'चम्पा' महाकाव्यको प्रमुख वा नायक पुरूष पात्र हो । निम्न वर्गीय परिवारमा जन्मेको र तल्लो जातका रूपमा देखिएको शनेले बाल्यकाल दुःखपूर्ण रूपमा बिताएको छ । आफ्नो स्थिति कमजोर भए तापनि साथीहरूको सहयोगमा पढेको र कर्तव्यबोधले गर्दा उसलाई सबै गाँउलेहरूले मन पराउँछन् । गाँउका साहु र बाबुले पढेर के गर्छन्, कामधन्दा गरेर जीवन यापन गर्नुपर्छ भन्दा शिक्षाको महत्त्व दर्साउने शने दुःखसँग पढेर भए पनि एस्.एल्.सी.मा फस्ट हुन्छ । जङ्गलमा सर्पबाट बचाएर चम्पालाई घर ल्याउँदा कर्णे साहुले कुटेपछि शनेले पनि उसलाई एक लात हानेबाट ऊ शक्तिशाली, निर्भीक हो भन्ने पुष्टि हुन्छ । गाँउमा काम गर्न चाँकडी गर्नुपर्ने भएकाले विदेश गएर पैसा कमाएर ल्याउने विचार बाबुका अगाडि पोच्छ । यसैले ऊ स्वाभिमानी व्यक्ति हो । गाँउको कर्णे साहुकी छोरी चम्पासँग प्रेम गर्ने शने मिलनसार र कर्तव्यनिष्ठ व्यक्ति हो । विदेशमा समेत परिश्रमले ख्याति कमाउन सफल शने क्रान्तिकारी विचारधारामा आवद्ध व्यक्ति हो । चम्पा र शने जङ्गलबाट फर्कदा कर्णे साहुले शनेको अपमान गर्दा ऊ सहेर बस्दैन, उल्टै शनेले पनि कर्णे साहुलाई गाली गर्छ, जस्तै :

कहाँ को तँ बढे ठालु, छाटकाँट रवाफको ।

कहाँको बकुला भक्ति, शोषण गर्ने समाजको ।

तँ जावो शकुनी पो होस्, खुन चुस्वा गरिबको ।

विगत महिना के भो होस छैन कि त बाचुको ॥

(चम्पा महाकाव्य, सातौँ सर्ग, श्लोक : ७८, ७९, पृ. ७०)।

अन्त्यमा विदेशबाट फर्केर चम्पासँग क्रान्तिकारी बिहे गरी गाउँको सामन्ती संस्कारलाई हटाएर समतामूलक समाजको निर्माण गरी शने आनन्दपूर्वक बस्न थाल्छ । उता सामन्ती शोषकहरूलाई कानुनको हतकडी लगाएर जेलमा पुऱ्याउँछ । समाजमा चेतना फैलाउँदै अब जनतन्त्र नेपालको निर्माण गर्नुपर्दछ भने सन्देश फैलाउने काम गर्दछ ।

यसरी महाकाव्यमा 'शने' कर्तव्यप्रति पूर्णतया आशक्ति देखिएको छ । निडर शनेमा साहसीपन र तीक्ष्ण बुद्धि छ । राती पढेर आईएस्सीमा फस्ट भएको शने तत्कालीन समाज रूपान्तरणका लागि लागेका सचेत युवकहरूको प्रतिनिधि पात्र हो । चम्पालाई अत्यन्त माया गर्ने उ समाज रूपान्तरणमा विजयी भएको छ । गाउँका शोषक र सामन्तीहरू पनि ऊसँग डराएको देखाएर उसको विजय भएको कुरा काव्यमा देखाइएको छ ।

समग्रमा 'शने' मिलनसार, परिश्रमी, कर्तव्य परायण, पत्नीव्रत, नवीन चेतनाले युक्त पात्रका रूपमा देखिएको छ । त्यस्तै लिङ्गका दृष्टिले पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्ति आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा स्थिर, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताको आधारका बद्ध चरित्रका रूपमा यस महाकाव्यमा देखिएको छ ।

(ख) चम्पा

चम्पा प्रस्तुत महाकाव्यकी प्रमुख नायिका हो । ऊ कर्ण साहुकी छोरी हो । शनेसँग बाल्यवस्थादेखि आकर्षित भएकी ऊ शनेलाई मन पराउँछे । सौतेनी आमाको टोकसो सहेर दुःख सँग जीवन बिताएकी चम्पा शने विदेश जाँदा दुःखी हुन्छे । शनेले आफ्नो परिस्थिति दर्शाउदा सम्भौता गरेर रुमाल र पैसा दिएर बिदा गर्ने चम्पा पनि निर्भीक नारी पात्र हो । सामन्ती परिवारमा जन्मेर सामन्ती संस्कारको विरोध गर्ने उसलाई बुबाले बुढो मानेसँग विवाह गर्न लाग्दा बुढो लोग्नेसँग बस्नु भन्दा मर्नु जाति भन्दै विवाहको साभमा घरबाट भाग्छे । निर्जन वनमा एकलै नडराई जानुले उसको निर्भीकतालाई प्रष्ट पार्दछ । यसैगरी गाउँका दुःखीहरूको सहयोगमा जुट्ने चम्पाले गाउलेहरूलाई चेतना समेत दिएकी छ । शनेसँग क्रान्तिकारी विवाह गरी समाज रूपान्तरणका लागि सहयोग पुऱ्याउने चम्पाले आफ्नै आमाबुबालाई जेल पठाउन सहयोग गरेकी छ । बाबुको कित्ते चिठी पढ्दा समेत विचलित

नभएकी चम्पाले केही समय दुःख भोग्नु परेको छ । सौतेनी आमाको उत्पीडन खपेर भए पनि अन्त्यमा आफ्नो लक्ष्य सम्म पुग्न ऊ सफल भएकी छ ।

शनेजस्तो मन मिल्दो पति मिल्दा ऊ अन्त्यमा जीवन सुखी भएको ठान्छे । चम्पा तत्कालीन समयका सचेत युवतीहरूको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा काव्यमा चित्रित छ । चम्पा विद्रोही स्वभावकी छ । शनेलाई कर्णले गालि गर्दा चम्पाले सहन सक्दैन । ऊ उल्टै बाबुलाई तपाईं आमाका वशमा परेर यो नीच कर्म गर्दै हुनुहुन्छ भनी जवाफ फर्काउँछे । ऊ पैसा केही हेईन,मान्छेमा मानवता हुनुपर्छ भन्ने ठान्छे । भव्य महलमा हुर्किएकी उच्च जातिकी चम्पाले भ्रुपडी भएको तल्लो जातको शनेलाई पतिका रूपमा अँगालेर उसको सहयात्री बन्नले यस कुराको पुष्टि हुन्छ ।

बाबुले प्रलोभन देखाएर धनी तर बुढो केटासँग विवाह गर्न लाग्दा ऊ भागेर जङ्गल जान्छे । यसरी चम्पाले प्रेमलाई अमर तुलाइकी छ । समग्रमा कुशल नारी,विद्रोही,समाज रूपान्तरणका लागि मरिमेट्ने,मानवतावादी नारीका रूपमा चम्पा महाकाव्यमा देखिएकी छ । त्यस्तै लिङ्गका दृष्टिले स्त्री, कार्यको आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल स्वभावका आधारमा स्थिर,जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय,आसन्ताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका रूपमा बद्ध चरित्र हो ।

(ग) कर्ण साहु

सहायक पात्रमध्ये मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने कर्ण साहु यस महाकाव्यमा सहायक पुरुष मात्रका रूपमा देखिएको छ । गाऊँका सोभासाभा जनताहरूमाथि शोषण गरेर धनी बनेको ऊ पैसालाई नै सर्वस्व ठान्दछ । छोरीलाई मृत्युको मुखबाट बचाएर ल्याउने शनेलाई उल्टै कुट्ने ऊ पुरातन संस्कृतिमा बाँच्ने व्यक्ति हो । मरेपछि छोरोले मात्र तार्न सक्छ भनेर दास्रो बिहे गर्ने कर्ण पत्नीको इसारामा गलत निर्णय गर्ने जोइटिङ्गे व्यक्ति हो । पैसाको लोभमा परेर बुढो व्यक्तिलाई छोरी सुम्पन खोज्ने ऊ छुवाछुत र रुढिवादी परम्परामा विश्वास राख्ने व्यक्ति हो । चम्पा र शनेको विवाहको सहभोजलाई खल्बल्याउन दूतहरू पठाउने ऊ क्रूर व्यक्ति हो । माने साहुलाई छलेर नोकर्नी गोरीलाई विवाह गराएर नीच कर्म देखाउने कर्णले आफ्नै कुकर्मले जेलको चिसो छिडिमा दुःखी जीवन विताउनु परेको छ । छोरीले सम्भाउँदा पनि नसम्भने ऊ प्रतिकूल पात्र हो । तत्कालीन समाजका शोषक,

समान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गरेकाले ऊ वर्गीय पात्र हो । अन्त्यमा आफ्नो गल्तीको प्रायश्चित्त गर्न छोरीलाई चिठी पठाएर माफ माग्छ र समाजमा छुवाछुत गर्नहुँदैन भन्छ, त्यसकैले ऊ गतिशील पात्र हो । मञ्चीय र बद्ध पात्रका रूपमा देखिएको कर्ण धनका कारणघमण्डी, कर्तव्यहीन, क्रोधी, भगडिया । सामन्ती चरित्रका रूपमा महाकाव्यमा देखिएको छ ।

(घ) अन्य सहायक पात्रहरू

प्रस्तुत महाकाव्यमा सन्ते, खैरेनी र चम्पाकी आमा पनि सहायक पात्रका रूपमा महाकाव्यमा देखिएका छन् । सन्ते गाउँको ग्रामीण परिवारको व्यक्ति हो । खानलाउन पनि राम्ररी नसकेको सन्ते परिश्रमी, कर्तव्यशील, दृढ निश्चयी र अनपढ व्यक्तिका रूपमा देखिएको छ । शनेको बाबु सन्तेले शनेलाई हुर्काउन निकै परिश्रम गर्छ र अन्त्यमा शनेका क्रियाकलापबाट खुसी हुन्छ । सन्ते तत्कालीन समाजमा गरिब परिवारको र शोषित व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र भएकाले वर्गीय चरित्रका रूपमा देखा पर्दछ । त्यस्तै खैरेनी शनेकी आमा र सन्तेकी श्रीमती हो । ऊ पनि सन्तेको दुःख लाई साथ दिँदै अगाडि बढेकी छ । सुत्केरी अवस्तमा पनि पेटभरि खान नपाएकी खैरेनी काम गर्न जान्छे । त्यसैले ऊ आँटिली नारीका रूपमा देखिएकी छ । पतिलाई हरेक काममा सहयोग गर्ने खैरेनी एक कुशल गृहिणी, पत्नी र आमाका रूपमा चित्रित छ । खैरेनी सन्तेजस्तो तत्कालीन समयका तल्लो जातका एवम् निम्न आर्थिक स्तरका घरका गृहिणी वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने नारी पात्र हो । चम्पाकी आमा कर्ण साहुकी कान्छी श्रीमति हो । ऊ आफ्नै यौवनले बुढो लोग्नेलाई वशमा पारेर सौताका छोराछोरीलाई दुःख पीडा दिने क्रूर पात्र हो । विभिन्न छलकपट र जालभेल गर्नमा ऊ खप्पिस छ । प्रतिकूल स्वभावकी ऊ गतिशील पात्र हो । तत्कालीन समाजका शोषक सामन्ती संस्कारमा रमाउने नारीहरूकी प्रतिनिधि पात्र हो ।

(ङ) गौण पात्रहरू

चम्पा महाकाव्यमा पुने, चन्द्रे, गारी, वेली, चमेली, माने, मानेका छोरा/बुहारीहरू, गाइने, रवि साहु, बुढिया, विदेशको उद्योगको मालिक, मालिककी कान्छी छोरी, अन्य कामदारहरू, गाउँलेहरू गौण पात्रका रूपमा उभिएका छन् । यी पात्रहरू मध्ये पुने, माने, रवि साहु, अन्य कामदारहरू प्रतिकूल स्वभावका पात्रहरूहुन् भने अन्य सबै पात्रहरूअनुकूल

स्वभावमा रहेका छन्। वेली, चमेली चम्पाका सहयोगी पात्रहरू हुन्। माने पनि कुनै एक गाउँले सामन्ती चरित्र हो, जसले गोरीको हत्या गरेको छ। माने र गोरी बद्ध पात्रहरू हुन् अन्य सबै पात्रहरू मुक्त रहेका छन्।

४.२.२.४ परिवेश विधान

प्युठान जिल्लामा आधारित भई लेखिएको यस महाकाव्यमा महाकाव्य अनुकूल व्यापक परिवेशलाई समेटिएको छ। स्थानका दृष्टिले यहाँ नदी, ताल, वाटिका, जङ्गल, वस्ती, पहाड, मैदान, महल, घर, कुटी आदि देखा परेका छन्। यसरी नै विभिन्न ऋतुकालीन पर्व, समयको पनि चित्रण महाकाव्यमा परिवेशका रूपमा आएको छ। यस्ता ठाउँको चित्रण महाकाव्यकारले कतै उत्प्रेक्षामूलक, कतै स्वभाविक र कतै कवि कल्पनापरक ढङ्गले गरेका छन्। केही उदाहरण हेरौं :

थुम्को त्यो शिरमा विछुट्टु भइ लौ सातु छरेको थियो,

छानामा पथमा तथा चउरमा सेतै तुषारो थियो।

जडो धेर थियो कुला र नलमा पानी जमेको थियो,

पानीथ्यो सिमसिम् पहाड सबमा वैशालु ठण्डी थियो।

अति धूप भयो भवनै सब यो,

सर ताल नदी सब शुष्क भए।

हरिलो भरिलो वन फाँट पनि,

मन मोहक छैन उजाड बनी ॥

पानी लौ सिम सिम् आषाढ पहिना खोला वढेका अति।

गड्गड् वादल गुड्छ धेर कति यो/वर्षा हुने हो कति ?॥

यसै गरी महाकाव्यमा खेत, बाटो, भरना, किसानका घर, गोठ, चराका गुँड आदिको समेत वर्णन गरिएको छ।

कालका दृष्टिले यहाँ खैरेनी गर्भवती हुनुभन्दा अगाडिदेखि ऊ गर्भवती हुनु, शनेको जन्म हुनु, शने युवक बन्नु, शने विदेश जानु, फर्केर विवाह गर्नु आदि सम्मको समयलाई समेटिएको छ । यसरी हेर्दा २५-३० वर्षसम्मको समयावधिलाई यस महाकाव्यले समेटेको छ । वातावरणका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्य शान्त, आक्रान्त, शोषित, डरयुक्त र खुसी जस्ता विभिन्न वातावरणमा महाकाव्यको घटना चित्रण भएको छ ।

यसरी प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रकृतिका विविध रूपको वर्णन गरिनुका साथै अनेक किसिमका वातावरणको समेत प्रयोग गरिएको छ । सन्ध्या, सूर्य, रात्री, दिन, बिहान, सगर, पानी, देवता आदि प्रकृतिका अनेक रूपको वर्णन गर्दै कविले महाकाव्योपेक्षित परिवेशलाई समेटेको देखिन्छ । केही सर्गमा प्रकृतिको चित्रण, केहीमा सामन्तहरूको क्रूर चरित्रको वर्णन र केहीमा सन्ते, खैरेनी र शनेका दुःख र सुख आदिलाई वर्णन गरेर कविले आफ्नो वर्णन कौशललाई उजिल्याएका छन् । यस प्रकार चम्पा महाकाव्य परिवेश विधानका दृष्टिले सफल महाकाव्यका रूपमा देखापरेको छ ।

४.२.२.५ भाषाशैली

चम्पा महाकाव्यमा भूपेन्द्रराज वैद्यले सरल भाषा शैलीको प्रयोग गरेका छन् । नेपालमा प्रचलित तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरेर काव्य रचना गरिएको छ । तत्सम शब्दको अत्यधिक प्रयोग गरिएको यस काव्यमा कविले आफ्नै पाराको सहज र मधुर भाषाशैली, सङ्गीतको अन्तर्भङ्कृत र विश्व सङ्केत एवम् प्रतीकको प्रयोगले महाकाव्य सरल, सरस र आकर्षक बनेको छ । महाकाव्यमा प्रयुक्त छन्दको मात्रा मिलाउन केही ठाउँमा वर्णविन्यासको पालना गरिएको छैन । पञ्चम वर्णको स्थापनामा चन्द्रविन्दु दिइएको छ । जस्तै : आशंका, संकेत आदि । केही स्थानमा प्रतीकको समेत प्रयोग गरिएको छ । चील, श्वेत हाँस, श्वेत परेवा जस्ता बिम्बको प्रयोग महाकाव्यमा गरिएको छ । कतै स्वभाविक र कतै आयोजित अलङ्कारको प्रयोगले महाकाव्य सौन्दर्ययुक्त बनेको छ । समास रहित सरल शब्दहरूको प्रयोगले महाकाव्य सरल र सरस बनेको छ । समग्रमा भाषाशैलीका दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत महाकाव्य उपयुक्त रहेको पाइन्छ ।

४.२.२.६ लयविधान

‘चम्पा’ छन्दमा रचिएको महाकाव्य हो । यसमा १० वटा छन्दको प्रयोग गरिएको छ । एउटा सर्गभरि एउटै र सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन गरी महाकाव्यको रचना गरिएको छ । छन्द मिलाउनका लागि कविले नेपालीको वर्णविन्यासलाई भने ध्यान दिएका छैनन् । कतिपय अनुकरणात्मक र अजन्त शब्दहरूको पनि खुट्टा काटेर छन्द मिलाउने काम कविले गरेका छन् । यस महाकाव्यमा प्रयुक्त छन्दहरू शिखरिणी, वसन्ततिलका, इन्द्रब्रजा, अनुष्टुप, शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, तोटक, वंशस्थ, मन्दाक्रान्ता, मालिनी गरी १० वटा शास्त्रीय छन्दहरू र एउटा भ्याउरे छन्द गरी जम्मा ११ वटा रहेका छन् ।

४.२.२.७ कथन पद्धति वा उक्ति ढाँचा

प्रस्तुत महाकाव्यमा कविप्रौढोक्ति तथा कविनिबद्ध वक्तृप्रौढोक्ति वा पात्रोक्ति कथन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ ।

कविप्रौढोक्तिको एउटा उदाहरण :

जब्सम्म शिक्षित यस ठाउँ थेन

लुते ठगे केहि कुनै रहेन ।

यस्तै छ चाला गरीवि धेरैमा

बन्दछन् ति शोषक यिनैकै भरमा ॥

कविनिबद्ध पात्र वर्णले द्वितीय पुरुष शैलीमा शनेलाई भनेको एउटा उदाहरण

के के गर्छस शने तैले, काम छैन अहो/कता ।

खवै ठाँट बनी हिड्छस् भन्छन् साहू सरी यता ॥

तृतीय पुरुष कथन पद्धतिको एउटा उदाहरण :

कुदेर घर गै केटी चुक्ली फुक्ली लगाउन ।

मायालु ती दिदी भन्दै चम्पालाई गिराउन ॥

यसरी प्रस्तुत महाकाव्यमा सर्वाधिक रूपमा तृतीय पुरुष र त्यसपछि प्रथम पुरुष, कम मात्रमा द्वितीय पुरुष कथन पद्धतिको प्रयोग भएको छ ।

४.२.२.८ रस विधान

प्रस्तुत महाकाव्यमा शृङ्गार, वीर, करुण, वीभत्स, अद्भुत, भयानक, रौद्र, शान्त आदि रस प्रयोग गरिएको छ । संयोगान्त शृङ्गार रसमा महाकाव्य टुङ्गिएको छ । बीचमा शने र चम्पाको विछोड भए तापनि महाकाव्यको अन्त्यमा मिलन भई उनीहरूका बीच बिहे भएर खुसीसँग जीवन बिताएको देखाएकाले महाकाव्यमा संयोगान्त शृङ्गार रस नै परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यस बाहेक अङ्गी रसका रूपमा अन्य सबै रसहरूको प्रयोग महाकाव्यमा भएको देखिन्छ । काव्यको प्रारम्भमा सन्ते र खैरेनीको दुःख प्रस्तुत हुँदा करुण रस प्रस्तुत भएको छ । यसैगरी बुढीयाको गाई रवि साहुले लुटेर लैजाँदा पनि करुण रस उत्पन्न भएको हो । चम्पाले जङ्गलमा साँप देख्दा भयानक रस, कर्ण साहुले शनेलाई पिट्दा कर्णले पनि लात्ताले हिर्काएको साहुलाई पछार्दा वीर रस, चम्पा र शनेका विछोडमा कतै करुण र कतै वियोगान्त शृङ्गार रस, गोरीको लास देखिँदा वीभत्स रस, सामान्तहरूको निर्मूल भएपछि समतामूलक समाजमा जनताहरू शान्त रूपमा बस्दा शान्त रस, चम्पा जङ्गलमा एकलै जाँदा अद्भुत रस र सामान्तहरूले गरिबहरूको पसिना लुट्दा शनेमा रौद्र रस उत्पन्न भएको छ । यसरी महाकाव्यकारले सबै रसहरूको प्रयोग गर्दै संयोगान्त शृङ्गार रसलाई नै काव्यको मुख्य रस बनाएका छन् ।

४.२.२.९ वैचारिक पक्ष

प्रस्तुत महाकाव्यमा महाकाव्यकारको चम्पा र शनेका माध्यमबाट क्रान्तिकारी विचारलाई व्यक्त गरेका छन् । गाउँका पुरातन, शोषक र सामन्ती वर्गको अन्त्य र समतामूलक समाजको निर्माण वर्तमान समयको माग हो । आजको एक्काइसौं शताब्दीमा पनि समाजमा छुवाछुत, उचनीच, जातीय जातीय भेदभावको रुढ र कुरूप परम्परालाई हटाएर विभेद रहित समाजको निर्माण गरिनुपर्दछ भन्ने मूल केन्द्रीयतामा नै काव्य रचिएको छ । काव्यकारले पुराना र सामन्ती शोषकहरूलाई कानुनको दायारामा उभ्याएर जनताको

जित भएको देखाएका छन् । अन्यायपूर्ण सामाजिक व्यवस्था, छुवाछुत प्रथा, अन्धविश्वास आदिका कारणले समाजमा द्वन्द्वको स्थिति उत्पन्न भएको देखाइएको छ । चम्पा र शनेका प्रेममा विभिन्न बाधा, अड्चन आदि देखापरे तापनि ती अड्चनहरूलाई सङ्घर्षद्वारा हटाइएको छ । समाजमा सामन्त विरुद्ध उनीहरूले दिलो ज्यान दिएर लडी अन्त्यमा जित हासिल गर्दछन् । यस महाकाव्यले सामान्ती परम्परा, समाज, राजनीति चरित्र, संस्कृति र वर्गीय शोषणको विरोध गर्दै अन्त्यमा विद्रोहात्मक परिस्थिति जन्माएर सर्वहारा वर्गको जित भएको देखाउनु नै यस महाकाव्यको वैचारिक पक्ष हो ।

महाकाव्यमा पुरानो प्रचलनका सट्टामा आधुनिक प्रचलन ल्याउनुपर्ने विचार महाकाव्यकारले राखेकाले महाकाव्यकार भौतिकवादका समर्थक रहेका छन् । कवि युद्ध होइन शान्ति, दानावता होइन मानवता र हिंसा होइन दया चाहन्छन् । त्यसैले कवि अहिंसावादी, मानवतावादी, प्रकृतिप्रेमी र क्षमताशील देखिएका छन् । सामाजिक रूपान्तरण र भविष्यप्रतिको स्वप्निल परिकल्पनामा रमाउने कवि कतै स्वच्छन्दतावादी र कतै क्रान्तिकारी विचार व्यक्त गर्दछन् । मान्छेले प्रकृतिको रक्षा गर्दै युग अनुसार सामाजिक मूल्य, मान्यता, संस्कृति, स्वभाव, आचारण, व्यवहारको समेत रूपान्तरण हुनुपर्दछ भन्ने विचारहरू नै चम्पा महाकाव्यमा व्यक्त भएका छन् ।

४.२.२.१० उद्देश्य

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तकहरूले पुरुषार्थ चतुष्टय (धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष) को अभिव्यक्ति गर्नु महाकाव्यको उद्देश्य हुनुपर्छ भन्ने विचार आ-आफ्नै किसिमले व्यक्त गरेको पाइन्छ । चर्तुवर्ग फल मध्ये कुनै एकको प्राप्तिगर्नु नै महाकाव्य लेखनको उद्देश्य हुन्छ ।

‘चम्पा’ महाकाव्यमा कविले देशमा रहेको उत्पीडन, पुरातन परम्परा, छुवाछुत, जातीय तथा वर्गीय विभेद आदिको निराकरण र समतामूलक समाजको निर्माण हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखेका छन् । आजको एक्काइसौं शताब्दीमा पनि समाजमा छुवाछुत उचनीच, जातीय भेदभावको रुढ र कुरूप परम्परालाई हटाएर विभेद रहित समाजको निर्माण गरिनुपर्छ भन्ने मूल भावमा रचिएको यो महाकाव्यले पुराना सामन्ती र शोषकहरूलाई कानुनको दायरामा उभ्याएर जनताको जित भएको देखाएका छन् । तल्लो जातको गरिव परिवारको नायक शने र उच्च जातको सम्पन्न परिवारको नायिका चम्पा बीच भएको प्रेमले

अमरत्व प्राप्त गरेको छ । समाजमा रहेको सामन्ती परम्परा, वर्गीय शोषणको विरोध गर्दै विद्रोहात्मक परिस्थिति जन्माएर सर्वहारा वर्गको जितलाई देखाइएको छ ।

“जनतन्त्र नेपाल अब लौ बनाऔं” भन्ने वाक्यका साथ समाप्त भएको यो महाकाव्यको प्रमुख उद्देश्य जनतन्त्र नेपालको निर्माण गर्दै एउटा सुखी र सूनन्दर मानव समाजको निर्माण गर्नु रहेको छ । यसका अतिरिक्त समाजमा रहेको जातीय, वर्गीय विभेद तथा छुवाछुत प्रथाको अन्त्य गर्दै समतामूलक समाज निर्माण गर्नु, शोषक र सामन्तहरूलाई निर्मूल पार्नु, सर्वहारा वर्गको जित हुन्छ भन्ने देखाउनु पनि यसको उद्देश्य रहेको छ । प्रगतिशील समुन्नत नेपाली समाजको निर्माण गर्नु यस महाकाव्यको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

४.२.३ निष्कर्ष:-

भूपेन्द्रराज वैद्यको चम्पा महाकाव्य बीस सर्ग, १२८ पृष्ठ र ९७० श्लोक संरचित रहेको छ । प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तु प्युठान जिल्लाको कुनै एउटा गाउँमा आधारित रहेको छ। महाकाव्यमा कविले देशमा रहेको उत्पीडन, पुरातन परम्परा, छुवाछुत जातीय तथा वर्गीय विभेद आदिको निराकरण र समतामूलक समाजको निर्माण हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दै तल्लो जातको गरिब परिवारको नायक र उच्च जातकी सम्पन्न परिवारकी चम्पाको प्रेमलाई अमरता दिँदै महाकाव्यको अन्त्य गरेका छन् । ग्रामीण समाजमा शोषक, सामन्त वर्गको गरिबहरूलाई दिएको पीडा, गरिब वर्गका युवाहरू पनि सचेत बन्दै गएको कुरा र अन्त्यमा देशमा विद्यमान समाजको रूपान्तरणमा लागेका युवाहरूले देशलाई परिवर्तन गरेर समतामूलक समाजको निर्माण गर्नुपर्छ । समाजको रूपान्तरणपछि मात्र देशमा जनतन्त्रको स्थापना हुन्छ भन्ने मान्यता यस महाकाव्यमा कविले राखेका छन् । शास्त्रीय छन्दमा लेखिएको यो महाकाव्य सरल, सरस र आकर्षक बनेको छ । देशको परिस्थिति, चालचलन जीर्ण भएको अवस्थामा युवाहरूले नै देशलाई परिवर्तन गरेर समाजमा रहेका विकृतिहरूको अन्त्य गरी स्वस्थ समाजको निर्माण आवश्यकता रहेको छ भन्ने मूल वैचारिक पक्षलाई प्रस्तुत गर्नु नै यस महाकाव्यको मूल भाव हो ।

चम्पा(२०६६) महाकाव्यमा महाकाव्यकारले चम्पा र शनेका माध्यमबाट क्रान्तिकारी विचारलाई व्यक्त गरेका छन् । गाउँका पुरातन, शोषक र सामन्ती वर्गको अन्त्य र

समतामूलक समाजको निर्माण वर्तमान समयको माग हो । आजको एक्काइसौं शताब्दीमा पनि समाजमा छुवाछुत, उचनीच, जातीय भेदभावको रुढ र कुरूप परम्परालाई हटाएर विभेद रहित समाजको निर्माण गरिनुपर्दछ भन्ने मूल केन्द्रीयतामा नै काव्य रचिएको छ । काव्यकारले पुराना, सामन्ती र शोषकहरूलाई कानुनको दायारामा उभ्याएर जनताको जित भएको देखाएका छन् । अन्यायपूर्ण सामाजिक व्यवस्था, छुवाछुत प्रथा, अन्धविश्वास आदिका कारणले समाजमा द्वन्द्वको स्थिति उत्पन्न भएको देखाइएको छ । चम्पा र शनेको प्रेममा विभिन्न बाधा, अड्चन आदि देखापरे तापनि ती अड्चनहरूलाई सङ्घर्षद्वारा हटाएको छ । समाजमा सामन्त विरुद्ध उनीहरूले दिलो ज्यान दिएर लडी अन्त्यमा जित हासिल गर्दछन् । यस महाकाव्यले सामन्ती परम्परा, समाज, राजनीति, चरित्र, संस्कृति र वर्गीय शोषणको विरोध गर्दै अन्त्यमा विद्रोहात्मक परिस्थिति जन्माएर सर्वहारा वर्गको जितलाई यस महाकाव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

समग्रमा वैद्यले विश्व परिवेशमा वर्तमान विश्वमा देखाएका विकृतिर विसङ्गतिहरूलाई प्रस्तुत गर्दै त्यस्ता विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गरेका छन् । ग्रामीण समाजमा गरिबका छोराछोरीहरूले शिक्षा लिँदा आइपरेका कठिनाइहरूसहर वा काठमाडौंका मानिसमा मानवीयता हराउँदै गएको स्थिति, निम्नवर्गीय व्यक्तिहरूले जीवन विताउनु पर्दा आइपरेका समस्या समाजमा धनी व्यक्तिहरूलाई मात्र प्रभुत्व रहेको यथार्थ, ग्रामीण र सहरिया जीवनका जटिलता समाजमा ग्रामीण परम्परादेखि चलिआएको विद्यमान स्थितिमा सुधार नआएको कुरा, तल्लो स्तरका मानिसले अभावैअभावमा जीवन विताउनुपर्ने बाध्यता, गाउँका शोषकहरूले सोभासोभा व्यक्तिहरूलाई जग्गाविहिन बनाउने यथार्थ प्रस्तुत गर्दै शोषकहरूको अत्याचारलाई समाप्त पार्नुपर्ने विचार उनको कृतिमा प्रस्तुत भएको छ । यसैगरी पुराना मान्यता, सिद्धान्त र चालचलन आदिलाई त्यागेर नयाँ सोच, मान्यता र परिस्थितिअनुसार नेपाली अगाडि बढ्नुपर्ने मान्यतासमेत उनले प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी वैद्य नेपाली साहित्यका एक परिवर्तनकारी तथा क्रान्तिकारी साहित्यकारका रूपमा नेपाली साहित्यमा स्थापित भएका छन् ।

४.३ कवि भूपेन्द्र सुवेदी र उनको 'मङ्गला' महाकाव्य

४.३.१. कवि भूपेन्द्र सुवेदीको परिचय

भूपेन्द्र सुवेदीको जन्म वि.स. १९९५ असार २५ गतेका दिन राप्ती अञ्चलको प्युठान जिल्ला अन्तर्गत विजुवार गाविस बाडा नं. ७ टारीमा पिता कुलराज सुवेदी र माता पद्मा देवी सुवेदीका छैठौँ सन्तानका रूपमा भएको हो । आर्थिक रूपमा माध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मेका सुवेदीले आफ्ना पिताबाट घरमै अक्षरारम्भ गरेका थिए । आठ वर्षको उमेरमा यज्ञोपवित धारण गरेका सुवेदीले टोपाराम सुवेदीबाट अमरकोष, चण्डी रामायण जस्ता ग्रन्थको अध्ययन गरेका थिए । १६ वर्षको उमेरमा मुक्ति माध्यमिक विद्यालय रातामाताबाट औपचारिक शिक्षा आरम्भ गरेका सुवेदी मिहिनेती, जेहन्दार, अनुशासित तथा मेधावी छात्राका रूपमा आफूलाई चिनाउदै द्रुतरूपमा अध्ययनलाई अगाडि बढाए । वि.स. २०१३ सालमा (सन् १९५८ मा) भारतको बनारस हिन्दु विश्वविद्यालय वाराणसीबाट एसएलसी तथा तथा सोही विश्वविद्यालयबाट सन् १९६१ मा प्रविणता प्रमाण पत्र तह उत्तीर्ण गरेका सुवेदीले वि. स. २०३३ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय बाट स्नातक तह उत्तीर्ण गरे ।

भूपेन्द्र सुवेदीले २०१३ सालमा एसएलसी पास गर्नासाथ मुक्ति माध्यमिक विद्यालय रातामाताबाट शिक्षण पेशालाई आलम्ब गरेको देखिन्छ । जागिरकै सिलसिलामा प्युठानको लुङ्ग तथा गुल्मी जिल्लाको पुर्कोट दहमा पर्ने मेलपोखरीमा पनि शिक्षण गरेका थिए । वि.स. २०१६सालमा स्थायी शिक्षकको रूपमा मुक्ति मा.वि. रातामाताबाटै शिक्षण सेवामा प्रवेश गरेका सुवेदी ४० वर्ष भन्दा बढी लगातार शिक्षण पेशा अपनाएका थिए । २०५५ सालमा सेवानिवृत्त भएका सुवेदी अहिले साहित्य लेखन तथा समाज सेवामा संलग्न छन् । साहित्यकार भूपेन्द्र सुवेदीले वि. स. २०१० सालमा पुण्यखोलाकी सत्यवतीसँग पहिले विवाह तथा प्युठान लुङ्ग निवासी वेगम वहादुर हवल्दारकी छोरी जानकीसँग दोस्रो विवाह गरेका थिए । दोस्रो श्रीमतीका तर्फबाट सुवेदीका तीन छोरा तथा तीन छोरी गरी ६ सन्तान छन् । सुवेदी १९वर्षको हुँदा पिता कुलराज सुवेदीको देहावसान भएपछि आमालाई पालनपोषण गरेका थिए ।

भूपेन्द्र सुवेदी आफ्ना पिता कुलराज सुवेदी विरामि भएको अवस्थामा रामायण र महाभारत गति, यति र लय मिलाएर शुद्धसँग स्वरवाचन गर्दा छन्दमा रमाउन थालेका थिए । यसै कार्यबाट साहित्य लेखन कार्यमा पनि उत्साहित हुन पुगे । सुवेदी वि.स. २०२१सालको

राष्ट्रिय कविता महोत्सवमा प्रथम तथा वि.स.२०२२सालमा निबन्ध लेखनमा दोस्रो भएदेखि साहित्य लेखन तर्फ थप उर्जा मिलेको देखिन्छ । भूपेन्द्र सुवेदी नेपाली साहित्यका चर्चित विधाका रूपमा मानिने कविता निबन्ध तथा आख्यान विधामा सक्रिय रूपमा कलम चलाउदैछन् । यिनले कविता विधा अन्तर्गत गद्य-पद्य कविता हाइकु, गीत गजल, खण्डकाव्य तथा महाकाव्य रचना गरेका छन् । निबन्धमा आत्मपरक वस्तुपरक तथा हास्य व्यङ्ग्य निबन्ध समेत रचना गरेका छन् । आख्यान विधातर्फ कथा र उपन्यास रचना गरेका छन् । त्यसैगरी साहित्यका अन्यविधामा पनि फाटफुट रचना प्रकाशित छन्। सुवेदीले संस्कृत भाषामा पनि कविता (पद्य) रचना गरेका छन् । सुवेदीका प्रकाशित कृतिहरूमा उपालम्भ (खण्डकाव्य२०५९), एकमूल एकाउन्न फूल (लघु कथा संग्रह, २०६१) भावनाका लहरहरू (कविता, गीत र गजल सङ्ग्रह २०६३), विना भुटूजको च्वाई हास्य व्यङ्ग्य (निबन्ध संग्रह २०६३) दिशाबोध (उपन्यास २०६४), भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू (निबन्ध संग्रह २०६५) र मङ्गला (महाकाव्य २०६७),कोषकाव्य,२०७० पर्दछन् । सुवेदीका अन्य लेख रचनाहरू विभिन्न साहित्यिक पत्रिका, समाचारपत्र र स्मारिकामा फुटकर रूपमा प्रकाशित छन् । उनले वि.स. २०२६ सालमा 'युगको माग' नामक नाटक लेखेका थिए जुन अप्रकाशित कृति हो । उनको 'आमा र उनको बह' प्रकाशोन्मुख कृति हो ।

भूपेन्द्र सुवेदीलाई भावमा स्वच्छन्दतावाद प्रगतिवाद शैलीमा परिष्कारवादी धाराका कविका रूपमा लिन सकिन्छ । यिनका रचनामा राष्ट्रप्रेम, प्रकृतिप्रेम, समाजमा रहेका विकृति तथा विसङ्गतिको विरोध, धनी तथा उच्चवर्गले गरिब तथा निम्न वर्गमा रहेको शोषणको विरोध सामाजिक मूल्यमान्यतालाई स्वीकार्नुपर्ने जस्ता कुरा पाइन्छ । सुवेदी महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, कवि शिरोमणी लेखनाथ पौड्याल, माधव घिमिरे, सिद्धिचरण श्रेष्ठ जस्ता कविबाट प्रभावित देखिन्छन् । लामो समयसम्म शिक्षण पेशामा संलग्न, समाज सेवी तथा साहित्यकारका रूपमा परिचित भूपेन्द्र सुवेदीले राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय स्तरका विभिन्न संघसंस्थाबाट सम्मान तथा पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् । उनले वि.स.२०२१सालमा राष्ट्रिय कविता महोत्सवमा प्रथम स्थान वि.स.२०२२सालमा निबन्धमा दोस्रो स्थान शिक्षा दिवस (वि.सं. २०५९मा प्रथम स्थान तथा 'दिलसरी दल साहित्य पुरस्कार'वि.सं. २०६३ प्राप्त गरेका छन् । त्यसैगरी'प्युठान समाचार साप्ताहिक'बाट वि.सं २०५९मा नवयुवासाहित्य समाज प्युठानबाट २०६५ मा, गौमुखी विकास वैकबाट २०६७मा, कालिका विकासकेन्द्र वाट वि.सं. २०६६मा, प्रशंसा पत्रा प्राप्त गरेका छन् । यिनले नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक संगठनबाट कदरपत्र,

वि.सं. २०५१, अभिनन्दन, वि.सं. २०५६, प्युठान धार्मिक महोत्सव वि.सं. २०६८ सम्मानित हनुका साथै राप्ती साहित्यपरिषद्, साहित्यपरिषद् प्युठान, रेड्क्रस प्युठानका आजीवन सदस्य रहेका छन् । भूपेन्द्र सुवेदीले माध्यमिक तहमा सर्वोकृष्ट अंक ल्याउने एकजनालाई दिइने 'भुजा पुरस्कार' तथा राप्ती साहित्य परिषदले प्रदान गर्ने गरेर हास्यव्यङ्ग्य विधामा योगदान दिने स्रष्टालाई प्रदान गरिने 'पद्माकुल पुरस्कार'को स्थापना गरेका छन् ।

४.३.२ 'मङ्गला' महाकाव्यको विश्लेषण

कवि भूपेन्द्र सुवेदीद्वारा रचित 'मङ्गला' महाकाव्य (२०६७) सालमा अर्जुनकुमार (स्वर्गद्वारी पुस्तक पसल) विजुवार प्युठानबाट प्रकाशित भएको हो । 'मङ्गला' महाकाव्य सुवेदीका अनेकौँ छात्राको माग तथा कविको रहरको उपज हो (सुवेदी, २०६७ पृ.न) । यो महाकाव्य प्युठानी कविद्वारा लिखित चौथौँ स्थानमा पर्ने महाकाव्य हो । प्रस्तुत महाकाव्यको अध्ययन विभिन्न उपशीर्षकमा गरिएको छ ।

१. संरचना,	२. कथावस्तु,
३. पात्रविधान,	४. परिवेश विधान,
५. भाषाशैली,	६. लयविधान,
७. कथन पद्धति वा उक्ति ढाँचा	८. रस विधान
९. विचार/दर्शन	१०. उद्देश्य,

४.३.२.१ संरचना

महाकाव्यमा समाविष्ट सम्पूर्ण सामग्रीलाई संरचना अन्तर्गत चर्चा गरिएको छ । 'मङ्गला' महाकाव्यको वाह्य संरचना यसप्रकार रहेको छ ।

मङ्गला महाकाव्यको अगाडि गातामा सिरानमा शीर्षक त्यसमुनि विधा र त्यसमुनि नेपालको नक्सा बनाई मानवाकृति देखाइएको छ भने मध्य भागमा यस महाकाव्यकी नायिकाको अर्ध तसवीर देखाइएको छ, पुछ्यारमा लेखकको नाम दिईएको छ । त्यसपछि अर्को पानाको अगाडि पट्टि कृतिको नाम, लेखकको नाम, सर्वाधिकार, मूल्य, संस्करण,

प्रकाशक, प्रकाशितप्रति कम्प्युटर टाईप, आवरण तथा डिजाइन र मुद्रण आदिको विवरण दिइएको छ । त्यसको पछाडि पट्टि समर्पण भाव व्यक्त गरिएको छ । पृष्ठ संख्या 'क' देखि 'ट' सम्म 'मङ्गला' महाकाव्य माथि विहङ्गम दृष्टि' शीर्षकमा गोविन्दराज विनोदीको लेख रहेको छ । पृष्ठ 'ठ' देखि वा सम्म 'शुभकामना मङ्गलाका स्रष्टालाई' शीर्षकमा प्रा.डा. नाराणप्रसाद खनालको लेख रहेको छ । पृष्ठ 'त' मा 'शुभकामना' शीर्षकमा पद्मशैलीमा कोषराज न्यौपानेको लेख रहेको छ । पृष्ठ 'ध' मा स्वकीय कथान शीर्षकमा अनुष्टुप छन्दमा २४ श्लोक कवि भूपेन्द्र सुवेदीको भनाइ रहेको छ । त्यसपछि अनुक्रमणिका राखिएको छ । त्यसपछि अर्को पृष्ठबाट महाकाव्यको मूल पाठ सुरु हुन्छ । महाकाव्यको पछिल्लो आवरण पृष्ठमा महाकाव्यकारको तसवीर सहितको कवि संक्षिप्त परिचय अनुष्टुप छन्दका १० श्लोकमा दिइएको छ । प्रस्तुत महाकाव्य सानो आकृतिमा रहेको छ ।

मङ्गला महाकाव्य सत्र सर्गमा रचिएको महाकाव्य हो । यस महाकाव्यको वाट्य संरचनलाई निम्नलिखित तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सर्ग	पृष्ठ संख्या	श्लोक संख्या
पहिलो सर्ग	१ देखि ७	३६
दोस्रो सर्ग	८ देखि १४	३६
तेस्रो सर्ग	१५ देखि २१	३६
चौथो सर्ग	२२ देखि २८	३६
पाँचौ सर्ग	२९ देखि ३४	६१
छैटौ सर्ग	३५ देखि ४१	३६
सातौँ सर्ग	४२ देखि ४८	३६
आठौँ सर्ग	४९ देखि ५५	३६
नवौँ सर्ग	५६ देखि ६२	३६
दशौँ सर्ग	६३ देखि ६७	२५
एघारौँ सर्ग	६८ देखि ७४	३६
बाह्रौँ सर्ग	७५ देखि ८१	३६
तेह्रौँ सर्ग	८२ देखि ८६	३७
चौधौँ सर्ग	८७देखि ९२	३०

पन्ध्रौं सर्ग	९३ देखि १०१	५१
सोह्रौं सर्ग	१०२ देखि १०७	३१
सत्रौं सर्ग	१०८ देखि ११३	३०
	जम्मा पृष्ठ संख्या ११३	६२४

४.३.२.२ कथावस्तु

‘मङ्गला’ महाकाव्य नायिका प्रधान महाकाव्य हो । नायिकाकै नामबाट महाकाव्यको नामकरण गरिएको छ । यस महाकाव्यमा प्रत्येक सर्गको अन्त्यमा भिन्न छन्दको पद्य रहको छ जुन उपसंहारका रूपमा देखापर्दछ । सामाजिक विषयवस्तुको यो महाकाव्य पाश्चात्य प्रभाव ग्रहण गरी दुःखान्त बनाएको छ । यस महाकाव्यको कथावस्तु यसप्रकार छ ।

प्रत्येक सर्गमा विभिन्न नामका उपशिर्षक दिइएको छ । तर प्रथम सर्गमा कुनै उपशिर्षक दिइएको छैन । वंशस्थ छन्दबाट आरम्भ गरिएको यो सर्गमा साभा धरती एउटा घरमा कोठा विभाजन गरेभै मानिसले युद्धद्वारा पृथ्वी विजय गरी राष्ट्रहरू बनेको प्रसङ्गबाट महाकाव्यको कथावस्तु उठाइएको छ । मानिस मनुका सन्तान हुन् । मानिसले नै जातीय विभाजन गरेकोले नेपाली समाजमा असमानता व्याप्त छ । सामाजिक अवस्था पनि खराब छ भन्दै प्रकृतिको वर्णन गरिएको छ । पौराणिक, ऐतिहासिक र प्राकृतिक सम्पदायुक्त सुन्दर जिल्ला प्युठानको प्राकृतिक र सामाजिक वर्णन गर्दै नायिकाको जन्मस्थल ‘पूँजा’गाउँको वर्णन गरिएको छ । समाजमा रहेका छुवाछुत, वर्गभेद जातीय भेदभाव, दलीय स्वार्थ, घमण्ड, जनतालाई ठग्ने परिपाटी, कला साहित्यको वर्णन गरिएको छ । द्वितीय सर्गमा नारी र पुरुष बीचको भेदभाव वर्णन, नारीको मातृत्व अधिकार खोस्ने पुरुष प्रधानताको विरोध महाकाव्यमा ‘हुर्मत’ र ‘कला’ बीचको अनैतिक आचरणका कारण कला गर्भवती बन्नु, हुर्मतले गर्भपतनको प्रयास गरेता पनि असफल हुनु, कलालाई लुकाउने डेरा खोज्नु, विद्यालयमा बिरामी विदा निवेदन दिनु, गर्भको भूर्ण बढ्दै जादा कलाले घरजम गरेर वसौं भन्दा हुर्मतले अस्वीकार गर्नु, घरमा काम बढ्दै जादा कलालाई प्रसव व्यथा लाग्दा उपचार गर्न भनेर छल गरी डोकामा राखी अज्ञात स्थलतिर लैजान, त्यस समयमा पानी परेको हुनाले बाटो चिप्लो हुदा कलालाई बोकेको मानिस लड्नु र घाइते बन्नु, डोकाबाट कला भुईँमा खस्नु, व्यथा बढ्दै जादा कलालाई मार्न खाज्नु, यस्तो अवस्थामा कला डाँको छोडी

रुई भ्रूण बचाएर आफू बाच्च नसक्ने धारणा व्यक्त गर्नु, उता वनमा लैजानेरूले बच्चालाई फाल्ने अठोट गर्नु, कला प्रसव वेदनाले छटपटिदै मूर्छा पर्नु शिशुजन्मनु, जन्मजात शिशुलाई ढुङ्गाजस्तै मानेर खोंचमा फ्याक्नु, कला मूर्छाबाट जाग्दा शिशुलाई नदेख्दा पुनः मुर्छा पर्नु र कलालाई डोकामा राखी घरतिर लैजाने जस्ता घटनाको वर्णन द्वितीय सर्गमा समावेस गरिएको छ ।

अग्लो ठाउँमा एउटा वस्ती रहनु त्यस वस्तीमा सन्तानही ब्राह्मण दम्पती भोला र गौरी बस्नु, गौरी एक दिन घाँस काट्न जङ्गलमा जादा साथीसंगीबाट एक्लिन पुग्नु त्यस समयमा खोल्सामा बालक रोएको आवाज आउनु, गौरीले त्यो रोएको बालिकालाई लिएर घर आउनु, गाउमा को कस्को भन्ने प्रश्न उब्जिदा गौरी र भोला आलोचनाका पात्र बन्नु, गाउँलेहरूले निन्दा चर्चा गरेपनि गौरीले बालिकालाई मातृत्वको छहारी दिएर हुर्काउने अठोट गर्नु, न्वारान गर्दा जात कुजातका प्रश्न उठाएर भोलाको परिवारलाई गाउमा एक्लो पार्नु, बालिकाको नामाकरण गर्न ज्योतिषले नमान्दा भोला आफैले 'मङ्गला' नामकरण गर्नु, गाउँलेबाट टाढिएकाले बाटो हिड्ने गरीब बटुवालाई दान दक्षिणा दिई माङ्गलिक कार्य समाप्त गरेका जस्ता घटना र कार्यव्यापारको वर्णन तृतीय सर्गमा छ । सन्तान नभएको अवस्थामा बालिकालाई काखमा लिदा गौरीले गाउँलेका कटु वचन विर्सिनु । मङ्गलालाई हुर्काउन गौरीले लैनु वाखीको दूध खुवाएर बालिकालाई हुर्काउनु, गाउलेहरू मिलेर जातफाला भनी भोलालाई मुद्दा हाल्नु, बालिकाका बाबुआमाको पत्तो लगाउनै पर्ने ठहर्‍याई भोलालाई गाउलेले एकल्याउनु, भोला र गौरीले बालिकाको लालन पालनमा आफूलाई प्रवृत्त गराउदै सामाजिक तिरस्कार दुःख कष्ट सहन तयार हुनु जस्ता घटनाक्रम र समाजमा रहेको कुसंस्कारको यथार्थ रूप चतुर्थ सर्गमा वर्णित छ ।

समयक्रमसँगै मङ्गला हुर्कदै गर्दा, बालबोली बोल्दा, भोला गौरी खुशी भएको देख्दा, विपक्षहरूले खेद मान्नु, गाउलेहरूले भेदभाव गर्नु, मङ्गलाको शारीरिक विकास भएर पाँच वर्षकी हुदा पाठशाला लैजाने बारे चिन्तन जस्ता घटना-श्रद्धखला पाँचौ सर्गमा छ । मङ्गलाद्वारा गरिने अनेक बाललीला देख्दा गौरी खुशी हुनु, गाउँका बालबालिकाले भोला बोकेको देख्दा मङ्गलाले विद्यालय जाने अनुरोध गर्नु, विद्यालयमा भर्ना गर्दा माता पिताको नाम उल्लेख गर्ना खातिर जन्म दिने भन्दा जीवन दिने हुर्काउने ठूलो हुन्छ भन्ने शास्त्रीय प्रमाणहरू भोलाले पेश गर्दा उजुर दिनेहरूले हार मान्नु, मङ्गलाको जन्मदर्ता हराएर

विद्यायमा भर्ना गर्नु शील, स्वभाव र विद्यामा अद्वितीय हुँदै गएकी मङ्गला प्रवेशिकामा राष्ट्रकै सर्वोत्कृष्ट भइ सम्मान पाएको चर्चा छैठौँ सर्गमा छ ।

मङ्गलाको विलक्षण प्रतिभाका कारण माध्यमिक तथा उच्चमाध्यमिक तहमा उच्च अङ्कल्याउदा माता पिता हर्षित हुनु, विपक्षहरू भस्केको प्रसङ्ग, सामाजिक कार्यमा मङ्गलाको अभिरूची, गाउँमा रहेको निरक्षरहरूको उद्धारका लागि विभिन्न योजना अनुरूप रात्री पाठशाला स्थापना गर्नु, मङ्गलाले छात्रावृत्ति प्राप्त गरी उच्चशिक्षा अध्ययन गर्ने अवसर प्रदान गर्नु, सिकेको कुरा व्यवहारमा पणिरत गर्ने उनको प्रकृति वर्णन, मङ्गलालाई साहित्यादि विविध विषयमा अनुराग हुनु, स्वास्थ्य विज्ञानको उच्च अध्ययनबाट सर्वोत्कृष्ट भएर 'डाक्टर' उपाधिको प्राप्त गर्दा चारै तिर मङ्गलाको चर्चा र प्रशंसा जस्ता घटनाको वर्णन सातौँ सर्गमा वर्णन गरिएको छ । मङ्गलाले डाक्टर उपाधि प्राप्त गरिसकेपछि शहरतिर मिलेको नोकरी परित्याग गरी गाउँमै गएर बाइ बोक्सी जस्ता अन्धविश्वासका विरुद्ध गाउँलेलाई सचेत गराउनुको साथै गाउँघरमा गाउँलेहरूको उपचारमा लाग्नु, धामी भाँकी भारफुकमा रूमलिएका मानिसहरूलाई औषधी उपचारको व्यवस्था मिलाएर गाउँलेहरूको स्वास्थ्योपचारमा तल्लिन हुनु, गाउँलेहरूको अनुरोधमा कविता रचना गरी सुनाएको विना भेदभाव समाजसेवामा संलग्न रहने जस्ता मङ्गलाका असलकार्य यत्रतत्र फैलिने कुराहरूको वर्णन आठौँ सर्गमा छ । मङ्गलाले ग्राम विकासका लागि आर्थिक स्रोत साधन जुटाउन यज्ञको आयोजना गर्नु, उनका विरोधी पक्षबाट पनि भङ्किलो ढङ्गले अर्को यज्ञ सञ्चालन गर्नु, मङ्गलाले आयोजना गरेको यज्ञमा आई सबै दानार्थीले दानदिदा करोड रकम सङ्कलन हुनु, यज्ञ सम्पन्न गर्नु, मङ्गलाले गाउँमा प्रसूतिगृह निर्माणगर्दा विरोधीहरू नतमस्तक भएका घटना नवौँ सर्गमा छ । समाजसेवामा लागेकी मङ्गलाले आमा हितैषी संस्था गठन गरी सन्ध्याकालीन कक्षाको आरम्भ गर्नु, भोका नाङ्गा दलित सबै नरनारी समाधान हुन् भन्ने चेतनाको विस्तार, मङ्गला र उनको संस्थाको देशविदेशमा चर्चा निस्वार्थ समाजसेवी विदुषी मङ्गलाको सुप्रतिष्ठा वृद्धि हुनु, त्यसैगरी मङ्गलाले औषधीशास्त्रमा गरेको नवप्रयोगका लागि मङ्गलालाई नोबेल पुरस्कार दिने घोषणा हुनु, मङ्गला 'स्वीडेन' गएर एकजना वृद्धको सहयोग प्राप्तगरि नोबेल पुरस्कारद्वारा साम्मानित भएर घर फर्कने जस्ता घटना दशौँ र एघारौँ सर्गमा छन् ।

मङ्गलाले नोबेल पुरस्कार प्राप्तगर्दा विरोधीले पश्चाताप गरेको, 'मङ्गला'ले जनहितमञ्च गठन गरीत्यसको अध्यक्ष भएर आफूले प्राप्त गरेको पुरस्कार त्यस संस्थालाई

अर्पण गरेको, उद्योग धन्दा खोल्नु, सिचाई, यातायात, सञ्चार शिक्षा आदिको विकास हुनु, राजनीतिबाट टाढा रही जनताको पक्षमा काम गर्ने अठोट गर्नु, मङ्गलाले चरण बद्ध रूपमा देश घुम्ने निर्णय गर्नु, सुरूमा पश्चिम नेपालमा भेरी, सती, राप्ती, कर्णाली आदि अञ्चलको भ्रमण गरेको र त्यहाँको प्रकृति संस्कृति जनजीवन आदिको अध्ययन अवलोकन गरेका घटना वाह्यौ र तेह्रौँ सर्गमा छन् । त्यसैगरि चौधौँ सर्गमा पूर्व मेची देखि कोशी, वागमति, जनकपुर आदि पूर्वीय अञ्चलहरूको भ्रमण गरी अन्त्यमा धवलागिरी अञ्चल भ्रमण र जाति संस्कृति प्रकृति आदिको अध्ययन अवलोकनको वर्णन गरिएको छ । पन्ध्रौँ सर्गमा नारायणी, गण्डकी, लुम्बिनीका साथै सम्पूर्ण देशको भ्रमण त्यहाँको प्राकृतिक भौगोलिक सांस्कृतिक पुरातात्विक महत्त्वबारे अध्ययन अवलोकन गरी मङ्गला घर फिर्ता भएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।

जनमानसमा ख्याति प्राप्त मङ्गलासँग 'विवेक' नामक व्यक्तिबाट विवाहको प्रस्ताव आउदा संसारै परिवार ठान्ने र समानताको चाहाना गर्ने उदार भावनाकी मङ्गलाबाट विवाह नगरी वस्ने इच्छा प्रकट गर्दै विवाह प्रस्ताव अस्वीकार गर्नु, विवेकले मङ्गलाप्रति गुरुआमाको रूपमा श्रद्धाभावको प्रकट गर्नु जस्ता घटना सोह्रौँ सर्गमा छन् । त्यसैगरि सत्रौँ सर्गमा एकसभामा मङ्गलाले जीवन बारेको चिन्तनको चर्चा गरी जीवनदर्शनको व्याख्या गरिरहेको अवस्थामा गाउँका अचानक आगलागी हुनु, विवेक सहित उद्धारमा गएकाहरू आगोको घेराबन्दीमा पर्नु, मङ्गला उनीहरूको उद्धारका लागि जानु र अग्निदाहबाट उनको मृत्युहुनु, उनको मृत्युमा गाउँभरी शोकलहर फैलनु र काजक्रियाका लागि थुप्रै मानिसहरू तयार हुनु जस्ता घटनाको वर्णन छ त्यसैगरी मङ्गला र विवेकको चित्र कुदेर राख्नु जस्ता घटना श्रृङ्खलित छन् । यसरी यस महाकाव्यको कथा दूःखपूर्ण रूपमा अन्त्य गरिएको छ ।

४.३.२.३ पात्रविधान

यस महाकाव्यमा प्रमुख सहायक र गौण पात्रहरू छन् । यो महाकाव्य नायिका प्रधान महाकाव्य हो, यस महाकाव्यकी नायिका मङ्गला प्रमुख पात्रको रूपमा देखिन्छिन्। महाकाव्यको अन्त्यतिर देखिने 'विवेक' र बीचमा देखिने वृद्ध पनि सहायक पात्र हुन् । हुर्मत कला गाउँले, दुष्ट पात्रहरू गौणरूपमा रहेका छन् । महाकाव्यकी नायिका 'मङ्गला' सहायक पात्र गौरी र भोलाको परिचय यस प्रकार छ ।

क) मङ्गला

यस महाकाव्यकी नायिका मङ्गला प्रमुख नारी पात्र हुन् । उनी उदात्त चरित्र भएकीसत्पात्र हुन् । स्नेह, सद्भाव, सहयोगी र स्वच्छचरित्रकी प्रतिमूर्ति मङ्गला सुरूमा समाजबाट अपहेलित भएपनि आफ्नो अद्वितीय प्रतिभाका कारण सामाजिक सुप्रतिष्ठा प्राप्त गर्न सफल हुन्छिन् । आध्यात्मिक भावना भएकी अन्धविश्वास कुरीति तोड्न चाहने, सामाजिक आर्थिक समानता चाहने मङ्गला प्रगतिशील चेतनाकी अनुकरणीय चरित्रयुक्त नारी व्यक्तित्व हुन् । उनी स्यूोग्य छोरी दुःखी, गरिब, निमुखाहरूकी उद्धारक समाज सुधारक नारी हुन् । स्वस्थ राजनीति, उपयोगी शिक्षा र सामाजिक न्यायकी आग्रही मङ्गला देश दर्शनमा अभिरूचि राख्छिन् । सम्पूर्ण देशको भ्रमण गर्दछिन् । अध्ययन, अवलोकन, अनुशीलतामा आफूलाई प्रवृत्त गराउन चाहने उनी औषधी शास्त्रमा नवप्रयोग गरेबापत नोबेल पुरस्कार प्राप्त गर्न सफल नारी पात्र हुन् । जीवन जगतलाई बुझेकी 'मङ्गला'ले विवाहको प्रस्ताव अस्वीकार गर्दै समाज सेवामा समर्पित रहिन् । लोक उद्धारमै उनले आफ्नो शरीर समर्पण गरेकी छिन् ।

(ख) गौरी

गौरी सरल ग्रामीण महिला हुन् । सन्तानहीन हुनुको पीडाबोध गर्ने गौरी 'मङ्गला'को प्राप्तिमा रमाउछिन् । सामाजिक अपमान सहेर पनि छोरीलाई हुर्काउने पढाउने साहसी महिलाका रूपमा उनको स्वभाव चित्रित छ । जन्म दिने भन्दा हुर्काउने एवम लालनपालन गर्ने व्यक्ति ठूला हुन् भन्ने भनाई उनमा चरितार्थ हुन्छ ।

(ग) भोला

भोला महाकाव्यको सहायक पुरूष पात्र हुन् । उनी सरल ग्रामीण पुरूष हुन् । सन्तानहीनताको पीडा बोध गर्ने भोला मङ्गलालाई छोरीका रूपमा पाल्ने र सामाजिक अपमान सहेर पनि तिनलाई हुर्काउने साहसी पुरूष हुन् । उनी यस महाकाव्यका सच्चरित्र सङ्घर्षशील, उदार मानतावादी, सामाजिक मूल्यमान्यतामा प्रतिबद्ध शास्त्रार्थ गर्न सक्ने व्यक्तित्व हुन् ।

(घ) हुर्मत

मङ्गला महाकाव्यमा खलपात्रको रूपमा चित्रित 'हुर्मत' निर्दयी, शोषक तथा दुश्चरित्र भएको पाषणहृदयी मानव हो । हुर्मतले कलालाई गर्भिणी बनाउँछ । कलाले घरजम गरौं भन्दा मान्दैन गर्भपतन गराउन अग्रसर रहन्छ । प्रसवपीडाले छटपटाईरहेकी कलालाई हुर्मतले डोकामा बोकाएर जङ्गलमा लगेर राख्छ । प्रसव भएपछि शिशुलाई जङ्गलमा छाडेर वेदनाले छटपटाईएकी कलालाई लिएर घर फर्कन्छ भने शिशुलाई जङ्गलमा छोड्ने जस्तो घृणित कार्य गर्दछ ।

४.३.२.४ परिवेश विधान

यो महाकाव्य प्युठान जिल्लाको 'पूजा' गाउँको स्थानगत परिवेशमा वर्णित छ । प्युठान जिल्लाको प्राकृतिक, सामाजिक परिवेशको चित्रण गरिएको यस कृतिमा गाउँमा व्याप्त रूढीवादी प्रवृत्ति, अशिक्षित समाज, असमानता, गरिबी, छुवाछुतको भेदभाव आदिको यथार्थ रूप पाइन्छ । सङ्क्रमणकालिन समयगत वर्णन, नेतृत्ववर्गको अकर्मण्यता, दलगत स्वार्थ आदिको जानकारी यस महाकाव्यमा दिइएको छ । त्यसकारण २०४६सालको प्रजातन्त्रप्राप्ति पछिको समयगत परिवेश बोध हुन जान्छ । देशदर्शनको क्रममा नेपालको भूभागको भल्को पाइन्छ । देशभन्दा बाहिर 'स्वीडेन'को वैदेशिक परिवेशको भलक पनि मङ्गला महाकाव्यमा देखाएको छ ।

नायिकाको जन्मभूमीको स्थानगत परिवेश,

अनेक छन् गाँउ र नाउँका दर

पुजाँ रमेको छ सुदूर उत्तर

विशेषता छन् उसका निजी कति

विकासमा तीव्र छ आजको गति । (११९६)

नेपालको भौगोलिक अवस्था र प्रकृतिको वर्णन

नदी भूगोल औ हावा पानीको लिई आँकडा

चौध अञ्चलका जिल्ला पचहत्तर छन् खडा

जलमा विश्वकै दोस्रो सम्पन्न मानिदो छ यो

जगको, शिरको ताज भयामोलुडमा हुदै भयो । (१५। २७)

४.३.२.५ भाषाशैली

सानुप्रासिक काव्यिक भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा रोचक वर्णनात्मक शैलीशिल्प छ । सरल सहन र सुसम्प्रेष्य अभिव्यक्ति, उखान टुक्का, लोकोक्तिको समुचित प्रयोग, कथ्य लेख्य दुवै भाषाको अभिव्यक्तिले गर्दा महाकाव्य श्रुतिमधुर हृदयस्पर्शी र बोधगम्य बानेको छ । वैचारिक जीवन दृष्टियुक्त लेखक नै सर्वज्ञ भएको र तृतीयपुरुषात्मक दृष्टिविन्दुरहेको यो महाकाव्यमा मङ्गलाको जीवन कथा वर्णित छ । यो मङ्गला (तृतीय पुरुष)को कथा हो । जसका बारेमा महाकाव्यकार नै सर्वज्ञ भएर (तृतीय पुषमा) वर्णन गरेको भावबोध हुन्छ ।

आलङ्कारिक भाषाको उदाहारण

आकासे जलसाथ बढ्छ खहरे त्यो रोकिदा सुक्दछ

बेमौका गफ चुट्छ मूर्खजनले साच्चै परे लुक्दछ

के गर्दै छु हुने छ के प्रतिफलै पैले विचारै गरी

गर्दा नै परिणाम बन्छ घतिलो गर्दा गरौ लौ डरी । (७३२)

संस्कृत वाङ्मयका अध्येता कवि भूपेन्द्र सुवेदीले यसमङ्गला महाकाव्यमा तत्सम तत्भव तथा आगन्तुक शब्दको प्रयोग गर्नुका साथै यस महाकाव्यमा सानुप्रासिक भाषा प्रयोग गरेका छन् ।

४.३.२.६ लयविधान

‘मङ्गला’ महाकाव्य बद्ध लयढाँचाको प्रयोग गरी रचिएको वृहत् कविता हो । यसमा भूपेन्द्र सुवेदीले संस्कृत स्रोतका शास्त्रीय वर्णमात्रिकछन्दको प्रयोग गरेका छन् । सत्र सर्गमा

विस्तारित यस महाकाव्यमा जम्मा ६२४ श्लोक रहेका छन् । ठूलो सर्गकारूपमा पाँचौं सर्ग (श्लोक संख्या ६१) रहेको छ भने, सानो सर्ग, दसौं सर्ग (श्लोक सङ्ख्या २५) रहेको छ । यस महाकाव्यमा जम्मा जम्मी २४ छन्दको प्रयोग भएको छ । सबैभन्दा बढी अनुष्टुप छन्दका श्लोक सतासी संख्या रहेका छन् भने सात ओटा छन्दमा एक एक श्लोक मात्र छन् । यस महाकाव्यको मुख बन्ध छन्द 'वंशस्थ' हो ।

मन्दाक्रान्ता छन्दको प्रयोग-

काँठा हुन्छन् सघन वनमा तीक्ष्णमा भेद हुन्छ,
तिनको आफ्नै पहुँच सब हो गै तिखार्ने त हुन्छ ?
यै हो चाला मनुज सबको हुन्छ आफै हुने जो,
रोक्ने शुद्धोदन छिचुलदै बुद्ध आफै वने सो ॥ ६ ॥ ४ ॥ (छैठौं सर्ग चौथो श्लोक)

चित्रलेखा छन्दको प्रयोग :-

यौटै बाला विषसम नछुने अन्तमान्ने वियूष,
यो कस्तो हो असमभक्त नरमा धूर्त त्यै भन्छ ईश ।
मान्छे भन्दा अझ कुकुर गनी श्रेष्ठ मानेर जात,
साथै रम्ने सँग सँग सुतने घोर हो पक्षपात ॥ (चतुर्थ सर्ग, तेस्रो श्लोक)

मङ्गला महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका छन्दको तालिका यस प्रकार छ ।

सर्ग	उपशीर्षक	छन्द	श्लोकसंख्या	जम्मा श्लोक संख्या
पहिलो सर्ग	मुखबन्ध	वंशस्थ स्रग्विणी	३५ १	३६
दोस्रो सर्ग	कर्तुत लुकाउने असफल प्रयासमा	शिखरिणी उपजाति	३५ १	३६
तेस्रो सर्ग	संस्कारमा कु थपिएको अन्तरविरोध	मन्दाक्रान्ता वंशस्थ	३५ १	३६
चौथो सर्ग	सामाजिक पीडामा भोलाको	चित्रलेखा	३५	३६

	चिन्तन	वसन्ततिलका	१	
पाँचौँ सर्ग	बाल विनोद र भावी कल्पना	अनुष्टुप भुजङ्गप्रयात	६० १	६१
छैटौँ सर्ग	सत्यको विजय	मन्दाक्रान्ता वंशस्थ	३५ १	३६
सातौँ सर्ग	जे रोप्यो त्यै फलछ	शार्दुलविक्रीडित स्रगविणी	३५ १	३६
आठौँ सर्ग	अग्रगमनको यात्रा	मालिनी तोटक	३५ १	३६
नवौँ सर्ग	आस्थाको सार्थकता	पञ्चचामर स्वागता	३५ १	३६
दशौँ सर्ग	चेतना विस्तारमा आमा हितैषी संस्था गठन	स्रग्धरा पञ्चचामर	२४ १	२५
एघारौँ सर्ग	नोबेलले मङ्गलाको मूल्याङ्कन	लोक छन्द भयाउरे लोक छन्द कर्खा	३५ १	३६
बाह्रौँ सर्ग	स्वदेश फिर्ता र जनहित मञ्च गठन	सन्ध्या गीत लोक छन्द	३५ १	३६
तेह्रौँ सर्ग	देश दर्शन पहिलो चरण	शिखरिणी अनुष्टुप शालिनी	९ २७ १	३७
चौधौँ सर्ग	देश दर्शन दोस्रो चरण	मन्दाक्रान्ता लोकलय सङ्गिनी शार्दुल ललित	४ २५ १	३०
पन्ध्रौँ सर्ग	देश दर्शन तेस्रो चरण	पथ्यवकता रथोद्धता	५० १	५१
सोह्रौँ सर्ग	विवाह प्रस्तावमा प्रतिक्रिया	उपजाति स्रगविणी	३० १	३१
सत्रौँ सर्ग	जीवन दर्शन चेतना र मृत्यु	शार्दुलविक्रीडित भुजङ्गप्रयात उपजाति	२७ १ २	३०

यसरी दुई दर्जन छन्द वा लय प्रयोगबाट पूर्वीय साहित्यशास्त्रद्वारा अपेक्षित छन्द विविधताको निर्वाह यस महाकाव्यमा गरिएको छ । त्यसैगरि सर्गान्तमा छन्द परिनुपर्ने पूर्वीय महाकाव्य मान्यताको अनुपालन यसमा भएको छ ।

४.३.२.७ कथन पद्धति वा उक्ति ढाँचा

मङ्गला महाकाव्यमा कविप्रौढोक्ति तथा कविनिवद्ध वक्तृप्रौढोक्ति वा प्रात्रोक्ति कथन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ ।

कवि प्रौढोक्तिको उदाहरण

जताततै शोषक शोषितै छन्
अछूतको हालत कासदी छ भन् ।
हुने सबै चैन गरी रमाउँछन्
गरीब शोषेर धनी कमाउँछन् ।। १। १५

कविनिवद्ध वक्तृपौढोक्ति को उदाहरण

मङ्गललाई घर लिएर पालन पोषण गरेकोमा गाँउलेले गरेको खराब व्यवहारबाट दिक्क भएर गौरीले भोलासँग व्यक्त गरेको भनाई

उल्टै छन् गाँउले सारा, हेर्दैनन् मुखमा पनि
खोजी अन्तै निधो गर्ने, आयो बखत लौ भ नि । १।३०

४.३.२.८ रसविधान

पूर्वीय साहित्य शास्त्रीहरूले महाकाव्यको एक तत्त्वका रूपमा रसाभिव्यक्तिलाई औल्याएका छन् । काव्यलक्षण कर्ता विश्वनाथले काव्यमा शृङ्गार, वीर र शान्त मध्ये कुनै एक रस अङ्गी र अन्य अङ्ग रस हुनु पर्दछ भनेका छन् (साहित्यदर्पण षष्ठपरिच्छेद पृ. ४६०-४६५) ।

‘मङ्गला’ महाकाव्यमा श्रृङ्गार, करुण, शान्त, भयानक, अद्भूत, रौद्र जस्ता रस प्रयोग भएको देखिन्छ । हुर्मतले कला प्रति गरेको व्यवहारको वर्णन गर्दा भयानक र विभत्स रसको उत्पत्ति भएको छ । कला मूर्छा पर्दाको अवस्थामा करुण रसको प्रयोग भएको छ । जस्तै:

न ओतैको ठाँउ न त छ अरु क्यै आश्रय गति,
हुरी चल्दा ठूलो अझ थप पच्यो सङ्कट कति ।
कला मुर्छामा नै अझ तक थिइन् अज्ञ सबमा,
पच्यो रन्को भारी अब गरनु के त्यो बिपदमा ॥ २१२९ ।

त्यस्तै गौरीले जङ्गलमा भेटाई घर ल्याएर पालन पोषण गरेकी बच्चीका माता पिता थाहा नपाउदा ज्योतिषले भोलालाई गाली गर्दा रौद्र रसको प्रयोग भएको छ । जस्तै:

सुन्ना साथै कृपित मदले ज्योतिषै रन्किहाले ।
होच्याएर कलुष मनले क्षोभमा भन्न थाले ।
को हो बाबा, जननि कुन हुन् जात धर्मादि थात ।
अज्ञानैमा ग्रहण गरने हौ तिमी ता कुजात ॥ ३१९६ ।

काव्यकी नायिका ‘मङ्गला’ले जीवन दर्शनको बारेमा प्रवचन दिइरहेको अवस्थामा अचानक गाँउमा आगो लाग्दा भयानक, विभत्स तथा करुण रसको प्रयोग भएको देखिन्छ । भयानक रस प्रयोगको उदाहरण,

राजा त्यो ऋतुको वसन्त भनिने चल्दै थियो ता पनि
गर्मी धेर भएर उग्र रूपमा आँधी चल्यो दन्दनी ।
बस्नै मुस्किल भै उठे जन सबै खैला वैला पच्यो ।
आगोले नजिकै कयौँ घरहरु पोलेर भस्मै गच्यो ॥ १७१७ ।

यसै गरी मङ्गलाले शिक्षा क्षेत्रमा प्रगतिगर्दा, ग्राम विकास कार्य गर्दा शान्तरस प्रयोग भएको पाइन्छ । यसरी विविध रसप्रयोग गरिएको ‘मङ्गला’ महाकाव्य सरस, सरल र सुबोध्य बनेको छ ।

‘मङ्गला’ महाकाव्यमा विम्बालङ्कार तथा प्रतिकको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस महाकाव्यको शीर्षकलेनै मङ्गल भावको प्रतिक व्यक्त गरेको छ । भोला र गौरी निःसन्तान रहेको अवस्थामा मङ्गलाको प्राप्तिले भोला र गौरीमा मङ्गलभाव व्यक्त भएको पाइएन्छ । मङ्गल शूभको प्रतिक हो । मङ्गलाले ग्राम तथा राष्ट्रकै कल्याण गरेकी छन् । त्यसैगरी भोला र गौरीले पनि विभिन्न प्रतिकको काम गरेको छन् । भोला भगवान शिव र गौरीले पार्वती जस्ता अर्थ दिदा भोला र गौरी गाँउका भगवान जस्ता मानिन्छन् । भोलाले अर्को अर्थमा साधारण व्यक्ति भन्ने पनि बुझिन्छ ।

अलङ्कार काव्यको गहना हो । मङ्गला महाकाव्यमा पनि अलङ्कार रूपी गहनाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस महाकाव्यमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवैको प्रयोग रहेको छ । यस महाकाव्यमा अनुप्रास, स्वभावोक्ति, दृष्टान्त, यमक, सम्भावना र लोकोक्ति जस्ता अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

दृष्टान्त अलङ्कारको प्रयोग:-

आकासे जलसाथ वद्ध खहरे त्यो रोकिदा सुक्छ ।

वेमौका गफ चुट्छ मूर्खजनले साँच्चै परे लुट्छ ॥ सर्ग ७ पृ.४७ (श्लोक३२)

लोकोक्ति अलङ्कारको प्रयोग-

गोरूको बाह्रै टक्का नै भन्ने सारा बिलाउँछन् ।

चक्रक गति चिन्ने नै ओज जान्दै दिलाउँछन् ॥ (सर्ग १५ औं श्लोक ३०)

स्वभावोक्ति अलङ्कार

धामी भाक्री हुनाले सकल जन व्यवस्था भाग्छ भन्दै गरिन्छ

गर्दा कोही अवज्ञा प्रमुख जन जुटी द्रोह गर्ने गरिन्छ

नेतालाई दलैको हितसित छ सरोकार, सोच्यैन देश ।

कोही ज्ञाता विशिष्टै विषय यदि भए हाम फाल्छ विदेश (सर्ग १०।६५)

अनुप्रास- जताततै शोषक शोषितै छन्

अछुतको हालत त्रासदी छ भन् ।

हुने सबै चैन गरी रमाउछन्,

गरीब शोषेर धनी कमाउछन् ॥(सर्ग ११५)

यसरी विभिन्न अलङ्कारको प्रयोगले 'मङ्गला' महाकाव्य उत्कृष्ट काव्यको रूपमा गणना हुन पुगेको छ । कवि भूपेन्द्र सुवेदी अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले सक्षम कवि मानिन्छन् । त्यसैगरी यो करुण रस प्रधान महाकाव्य हो । यसमा अन्य रसको पनि प्रयोग भएको छ । 'मङ्गला' महाकाव्यमा प्रसाद गुणको बाहुल्यता रहेको पाइन्छ ।

४.३.२.९ वैचारिक पक्ष

यस महाकाव्यमा सुवेदीले मङ्गला, भोला र गौरीका माध्यमबाट प्रगतिवादी विचारलाई व्यक्त गरेका छन् । आजको एक्काइसौं शताब्दीको समयमा पनि समाजमा पनि विद्यमान सामन्ती, शोषक, छुवाछुत प्रथा, जातीय भेदभाव सामाजिक कुसंस्कार, विकृति र विसङ्गतिप्रति विरोध गर्दै आध्यात्मवाद र भौतिकवादीको समन्वयको आग्रह गर्दै समाज रूपान्तरणको चाहना नारीप्रति सम्मान गर्नुपर्ने सन्देश, शिक्षा, स्वास्थ्य र न्यायमा समान पहुँच तथा सत्यताको अनुसरण गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । असलकार्य गरे समाजमा अजम्मरी भई बाँच्न सकिने र खराब कार्य गरे बाँचे पनि मरे तुल्य भइन्छ भन्दै आफूले प्राप्त गरेको ज्ञान, सीप र क्षमता समाज रूपान्तरण लगाउनु पर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

समाजमा भोला र गौरी जस्ता परोपकारी मानिस छन् जसले समाजको अपमान, घृणा र तिरस्कार सहेर पनि आफ्ना प्रगतिवादी विचार व्यक्त गर्दै मङ्गलालाई शिक्षा दिक्षा दिएर विश्व प्रसिद्ध बनाएका छन् । त्यही समाजमा हुर्मत जस्ता अपराध मनोवृत्तिका मानिस पनि छन् । तसर्थ हामीहरुले खराब आचरण त्यागी परोपकारी बन्नुपर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । शिक्षित मङ्गलाले आफ्नो सम्पूर्ण जीवन समाज सेवामा लगाएर विभिन्न सङ्घ, संस्था खोल्दै शिक्षित र विकसित समाज निर्माणमा लागेको हुनाले नारी शिक्षामा जोड दिनुपर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । महिला शिक्षा भएमा पुरुष सरह समाज परिवर्तनमा अग्रसर हुन्छन् । त्यसैले कवि भन्छन्

कला देश सज्जे सिकौं मङ्गलाका

सरे भोलि भन्ने यहाँ धेर भाका ॥

कहाँ भोलि आयो सधै हुन्छ आज ।

रहे चाल यस्तै छ डुब्ने समाज ॥

प्रगतिशील विचार भएको यस महाकाव्यमा समाज शिक्षित र विकसित हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । अरुको रिस डाह गर्नुहुँदैन असल काम गर्ने परिश्रमी लगनशील व्यक्तिले सफलता प्राप्त गर्छ भन्ने कुरा मङ्गलाका माध्यमबाट देखाएका छन् ।

४.३.२.१० उद्देश्य

यस महाकाव्यमा यौवनोन्मादमा अवैध सन्तान जन्माउने समस्याको प्रस्तुती पाइन्छ । मानिसलाई जात र वर्गको घेरामा सीमित गर्न नहुने सन्देश दिदै सामाजिक न्याय, समाज सुधार, शिक्षाको प्रसारणमा जोड दिइएको छ । बलेको आगो ताप्ने मानवीय प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य गर्नु रुढीवादी अन्धविश्वासी समाज रूपान्तरणको आवश्यकता औल्याउनु, नारीलाई समुचित सम्मान गर्न आग्रह गर्नु, यस महाकाव्यको शिक्षा र अभिप्राय हो । प्रतिभाको पहिचान र कदर गर्नुपर्ने, सकारात्मक सोचले नकारात्मक सोचमाथि विजय प्राप्त गर्नुपर्ने, श्रम र सीपको सदुपयोग गर्नुपर्ने सन्देशका साथै बुद्धको भूमि, सगरमाथाको देश, पशुपति क्षेत्र आदि नामबाट विभूषित नेपालको महिमा गाउनु महाकाव्यको अभीष्ट लक्ष्य देखिन्छ । सेवा, त्याग र परोपकार नै जीवनको उद्देश्य हुनुपर्ने सन्देश, नेपालको प्राकृतिक सांस्कृतिक वैभवको यथार्थ वर्णन पनि त्यसको समुचित परिचालन एवम् संरक्षणको आग्रह पनि यस महाकाव्यमा पाइन्छ । प्रगतिशील समुन्नत नेपाली समाज यस महाकाव्यको अपेक्षा गरेको मूलभूत विषय हो ।

४.३.३. निष्कर्ष

भूपेन्द्र सुवेदीद्वारा रचित 'मङ्गला' महाकाव्य प्युठानबाट प्रकाशित महाकाव्य हो । यो महाकाव्य सत्रसर्ग, १३५ पृष्ठ, र ६२४ श्लोकमा संरचित रहेको छ । प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तु प्युठान जिल्लाको पुँजा गाँउको स्थानगत परिवेश हुँदै राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय सम्मका परिवेशमा आधारित छ । यो महाकाव्य नायिका प्रधान महाकाव्य हो । यसमा कविले मानिसलाई जात र वर्गका घेरामा सिमीत गर्न नहुने सन्देश दिँदै सामाजिक न्याय, समाज सुधार शिक्षाको प्रसारमा जोड, समतामूलक समाजको निर्माणमा जोड दिएका छन् । ग्रामीणसमाजमा शोषक सामन्त वर्गाले गरिबहरूलाई दिएको पीडा, यौवनोन्मादका कारण त्यसले निम्त्याएको अवस्थाका साथै बलेको आगो ताप्ने मानवीय प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । रूढीवादी र अन्धविश्वास समाज रूपान्तरण गर्दै नारीलाई सुमचित रूपमा सम्मान गर्नुपर्छ भन्ने यस महाकाव्यको शिक्षा हो ।

'मङ्गला' स्वच्छन्दतावादी भाव तथा परिष्कृत शैलीमा रचित उत्कृष्ट महाकाव्य हो । महाकाव्यका पूर्वीय सुखान्त काव्य परम्परालाई परित्याग गरी पाश्चात्य दुःखान्त शैलीलाई अङ्गीकार गरिएको छ । प्रगतिवादी विचार व्यक्त गरिएको 'मङ्गला' महाकाव्य नायिका प्रधान महाकाव्य हो । सामाजिक विषयवस्तु रहेको यस महाकाव्यमा ग्रामीण परिवेश पाइन्छ । सडक्रमणकालिन सामाजिक अवस्थामा हुर्मत जस्ता हाम्रो समाजमा धेरै छन् । 'कला' को भोगाई महाकाव्य भित्र सामान्य देखिए पनि नेपाली समाज भित्र कला को नियति भोग्ने कथा धेरै छन् । भोला र गौरी जस्ता पात्र नेपाली समाजलाई चाहिएका छन् । भोला र गौरी हाम्रो चाहनाका उपज हुन् । उनीहरूले भोगेको यथार्थ र पाएको सफलता त हाम्रो माग हो । 'मङ्गला' मा रहेको सोच वा भाव, युग परिवर्तनको कारक तत्त्व हो । समाज फेर्न चाहने मूल उद्देश्यलिएका कवि सुवेदीले जङ्गलमा फालिएकी बच्चीलाई बचाएर योग्य बनाउने भोला र गौरी जस्ता पात्र रचना गरेर समाज परिवर्तन गर्ने प्रगतिवादी विचार व्यक्त गरेका छन् ।

'मङ्गला' महाकाव्य राष्ट्रप्रेमी, प्रकृतिप्रेमी, समानतावादी, सुधारवादी, उदात्तमानवतावादी, कला साहित्य प्रेमी, क्रान्तिकारी विचारहरूले भिजेको महाकाव्य नेपाली महाकाव्य फाँटमा नयाँ चिन्तन र मितव्ययी शब्द शिल्पको सुन्दर कृतिका रूपमा प्रस्तुत भएको छ (सुवेदी, २०६७:ट) ।

मङ्गलामा वर्णनात्मकता, कलात्मकता, आलङ्कारिकता, वैचारिक उदात्तता पाइन्छ । त्यसैगरी सरल, सरस सुबोध्य भाषा, सन्तुलित पदावली भाव र शिल्पको सन्तुलन पाइन्छ । 'जहाँ पुग्दैन रवी, त्यहाँ पुग्छ कवि' भन्ने उखानलाई सत्य साबित गरेका सुवेदीले नेपाली समाजको मर्म खोल्न सकेका छन् त्यसैले 'मङ्गला' महाकाव्यको नेपाली समाजको अमूल्य निधि हो (रिजाल, २०६८:१९) ।

शास्त्रीय छन्दमा लेखिएको यो महाकाव्यमा छन्द प्रयोगको विविधता पाइन्छ । सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन गरिएको छ । मङ्गलाचरण गर्ने पूर्वय चलन देखिदैन । सरल तथा सुमधुर भाषा शैली प्रयोग तथा प्रकृतिवर्णनले गर्दा यो महाकाव्य आकर्षक बनेको छ । यसमा कविको काव्यनुराग राष्ट्र र समाज चिन्तन, नवीनतको अन्वेषण, युगबोध, जीवनबोध, वर्तमानबोध निकै सुन्दर रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अवसर प्राप्त भएमा नारीले पनि पुरुष सरह आफ्नो प्रतिभा प्रस्तुत गर्न सक्दछन् । नारीलाई सम्मान अवसर प्रदान गर्नु पर्दछ तथा नारी पुरुषमा भेदभाव गर्नु हुदैन । नारीलाई सम्मान गर्नु पर्ने सन्देश यस महाकाव्यले दिएको छ ।

पाँचौं परिच्छेद उपसंहार तथा निष्कर्ष

५.१ उपसंहार

प्युठान जिल्लाका महाकाव्यको विश्लेषण शीर्षकमा तयार पारिएको प्रस्तुत शोधपत्रको मूल उद्देश्य प्युठान जिल्लाको साहित्यिक सर्वेक्षण गर्दै जिल्लाका महाकाव्यकार र तिनका महाकाव्यको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु हो ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेद अन्तर्गत यस शोध पत्रको सामान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डमा विषय परिचय, समस्या कथन, शोध कार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको औचित्य र महत्त्व, शोध कार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा सम्बन्धी विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद अन्तर्गत प्युठान जिल्लाको साहित्यको गतिविधि प्रस्तुत गरिएको छ । यस अन्तर्गत प्युठान जिल्लाको साहित्यिक पृष्ठभूमि, प्युठान जिल्लामा स्थापित साहित्यिक संघ संस्थाहरूको परिचय, प्युठान जिल्लाको साहित्यिक पत्र पत्रिकाहरूको परिचय दिदैप्युठानी साहित्य स्रष्टाद्वारा नेपाली साहित्य विकासमा दिइएको योगदानको चर्चा प्रस्तुत गरिएको छ । यसैक्रममा प्युठानमा खण्डकाव्य तथा महाकाव्य लेखन परम्परालाई औल्याईएको छ । साथै कवि हरिप्रसाद आचार्यको परिचय दिएर 'गोरक्षशाहवंश' महाकाव्यको सामान्य विश्लेषण गरिएको छ । साथै व्यक्तिगत रूपमा पनि विभिन्न साहित्यकारहरूले दिएको योगदानको चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा कवि ठाकुरप्रसाद आचार्यको सामान्य परिचय दिएर 'यात्रा' महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ । यस अन्तर्गत महाकाव्य विश्लेषणका आधार स्पष्ट पाउँदै कवि ठाकुर प्रसाद आचार्यको परिचय दिएर उनको 'यात्रा' महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ । 'यात्रा' महाकाव्य कुनै कथानक नभएर पनि तीस विश्राममा रचिएका विशाल महाकाव्य हो । 'मङ्गला' चरणबाट सुरु भएको यात्रामा सर्गान्तमा भावी सर्गको सूचना दिइएको छ । विविध छन्द प्रयोग, रसयुक्त, प्रतीकात्मक सूक्तिमय, आलङ्कारिक भाषा प्रयोग गरिएको छ । आत्मपरक शैलीमा लेखिएको 'यात्रा' महाकाव्य प्रबन्धात्मक महाकाव्य हो ।

चौथो परिच्छेदमा कवि भूपेन्द्रराज वैद्यको परिचय दिएर 'चम्पा' महाकाव्यलाई संरचना, कथावस्तु, पात्र, परिवेश, छन्दालङ्कार, भाषाशैली, उद्देश्य जस्ता आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैगरी भूपेन्द्र सुवेदीको परिचय दिएर 'मङ्गला' महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ । 'चम्पा' र 'मङ्गला' दुवै महाकाव्य सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित रहेर प्युठानको परिवेशमा रचित काव्य हुन् । समाजमा रहेका विकृति र विसङ्गति प्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । दुवै महाकाव्य नायिका प्रधान महाकाव्य हुन् । नायिकाको नामबाटै महाकाव्यको नामकरण बनेको छ ।

पाँचौँ परिच्छेदमा उपसंहार तथा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । साथै भविष्यमा हुन सक्ने सम्भाव्य शोध शीर्षकहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

नेपाली भाषाको लेख्य रूपको विकास सँगै नेपाली साहित्यको पृष्ठभूमि तयार भएको मानिन्छ । वि.सं. १३१२ को अशोक चल्लको ताम्रपत्र नै नेपाली भाषाको प्रथम उपलब्ध नमुना हो । नेपाल एकीकरणको अभियानसँगै सुरु भएको लेख्य नेपाली कविता यात्राले वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा पुग नपुग २५० वर्षको समय लिएको छ । समयका दृष्टिले नेपाली कविताको विकासक्रमलाई तीन काल खण्डमा विभाजन गरिएको छ । प्राथमिक तथा माध्यमिक काल खण्डमा प्युठानमा कुनै साहित्यिक गतिविधि भएको पाइदैन । वि.सं. १९९१ देखि नेपाली कविताको आधुनिक कालको प्रारम्भ भएपनि प्युठान जिल्लामा साहित्य सिर्जनाको प्रारम्भ वि.सं. २००५ सालमा टड्केश्वर गौतमको 'प्रकृतिसित' कविता 'उदय' पत्रिकामा प्रकाशित भएपछि मात्र भएको हो । बनारस पढ्न गएका प्रतिभाहरूले सन्देश, छात्रदूत, छात्रवाणी, सुमन जस्ता पत्रिकामार्फत् आफ्ना रचना सार्वजनिक गरेका छन् । वि.सं. २०२० साल पछिका दिनहरूमा प्युठान जिल्लामा साहित्यिक सङ्घसंस्थाको सक्रियतामा प्रकाशित पत्रपत्रिकाले पनि साहित्य सिर्जना परम्परालाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ । यसपछि क्रमशः राजधानी एवम् मोफसलबाट प्रकाशित विभिन्न पत्रपत्रिका मार्फत प्युठानी प्रतिभाहरूले आफ्ना काव्यिक स्वरहरू सुसेल्दै आएका छन् ।

प्युठान कविता सिर्जना परम्परामा प्रारम्भिक विन्दु देखि हालसम्म थुप्रै कविले कविताका विभिन्न उपविधामा कलम चलाएको पाइन्छ । वर्तमान समय सम्म मुक्तक देखि

लिएर महाकाव्य सम्म प्युठानी स्रष्टाका सिर्जना बन्न पुगेका छन् । हरि प्रसाद आचार्यद्वारा रचित 'गोरक्ष शाहवंश' २०२२ महाकाव्य नै प्युठानीद्वारा रचित पहिलो महाकाव्य हो । यो संस्कृत भाषामा लेखिएको छ । यसमा गोरखाका राजा द्रव्यशाहदेखि लिएर राजा महेन्द्र सम्मको वर्णन छ । त्यसपछि, विक्रम संम्वत् २०६२ मा कवि ठाकुरप्रसाद आचार्यद्वारा लिखित 'यात्रा' महाकाव्यले प्युठानी कविद्वारा लिखित नेपाली भाषाको पहिलो नेपाली भाषाको महाकाव्यको मान्यता प्राप्त गयो । यो महाकाव्य स्वदेशभक्ति काव्य हो । कथानक नभएको बृहत् आकारको महाकाव्य हो । वि.सं. २०६६ सालमा प्रकाशित 'चम्पा' भूपेन्द्रराज वैद्यद्वारा सामाजिक विषयवस्तुमा लेखिएको महाकाव्य हो । यो नायिका प्रधान महाकाव्य हो । यसमा प्रगतिवादी विचार छ । वि.सं. २०६७ सालमा प्रकाशित 'मङ्गला' महाकाव्य भूपेन्द्र सुवेदीद्वारा लेखिएको दुःखान्त महाकाव्य हो । नारीवादी महाकाव्य हुनुका साथै स्वच्छन्दतावादी भाव तथा परिष्कृत शैलीमा लेखिएको 'मङ्गला' महाकाव्यमा छन्दालङ्कार प्रयोगको विविधता पाइन्छ ।

प्युठानी काव्यकारद्वारा लिखित महाकाव्यमा पूर्वीय साहित्य शास्त्रीहरूले महाकाव्यका बारेमा उल्लेख गरेका काव्य तत्त्वको पूर्ण रूपमा पालना नभएको देखिन्छ । महाकाव्य लेख्ने शैली आ-आफ्नै प्रकारका छन् । जसलाई बुँदागत रूपमा यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

क) नेपाली तथा संस्कृत दुवै भाषामा महाकाव्य रचना गरिएको छ ।

ख) आकारका आधारमा 'यात्रा' महाकाव्य ३० विश्राम, ३६१३ श्लोक रहेको बृहत् आकारको मानिन्छ । 'चम्पा' २० सर्ग ९७० श्लोक छन् । मङ्गलामा १७ सर्ग ६२४ श्लोक रहेका छन् । 'मङ्गला' सानो आकारको मानिन्छ ।

ग) 'यात्रा' राष्ट्रभक्ति काव्य हो भने 'चम्पा' र 'मङ्गला' सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित प्रगतिवादी विचार भएका महाकाव्य हुन् ।

घ) छन्दालङ्कार प्रयोगका दृष्टिले तीनवटै महाकाव्यमा विविधता पाइन्छ । मङ्गला महाकाव्यमा २४, यात्रामा ११ तथा चम्पामा ११ छन्द प्रयोग भएको छ । छन्द प्रयोगमा 'अपिमाषंमंष कुर्यात्' को आधार अपनाएको देखिन्छ । अलङ्कार प्रयोगमा पनि विविधता पाइन्छ ।

- ड) 'यात्रा' महाकाव्यमा मङ्गलाचरणका पद्य संस्कृत भाषामा लेखिएको छ । 'चम्पा' महाकाव्यमामङ्गलाचरण गरिएको छ भने 'मङ्गला' महाकाव्यमा 'मङ्गला' मा मङ्गलाचरण गरिएको छैन ।
- च) 'यात्रा', 'चम्पा' र 'मङ्गला' तीनवटै महाकाव्यमा प्युठानको ग्रामीण परिवेश हुँदै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश पाइन्छ । 'मङ्गला' महाकाव्यमा 'स्वीडेन'को वैदेशिक परिवेशको झलक पाइन्छ ।
- छ) महिला पात्रलाई महाकाव्यको प्रमुख (नायक पात्र) बनाउने कार्य 'चम्पा' र 'मङ्गला'मा गरिएको छ, 'यात्रा'मा कवि स्वयम् 'म' पात्रको रूपमा आएर नायकको भूमिकामा देखा परेका छन् ।
- ज) भाषा शैलीमा विविधता पाइन्छ 'यात्रा'मा संस्कृत तथा नेपाली दुवै भाषाको प्रयोग गरिएको छ । 'चम्पा' र 'मङ्गला'मा नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यी महाकाव्यमा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक, भर्त्ताशब्द, उखान टुक्का र सुक्तिको प्रयोग भएको पाइन्छ ।
- झ) ठाकुरप्रसाद आचार्यले कथानकर घटना विहिन 'यात्रा' महाकाव्य रचना गरेका छन् ।
- ञ) पूर्वीय काव्यलक्षणमा उल्लेख गरे भन्दा भिन्न प्रकारको पात्रलाई महाकाव्यको नायक बनाइएको छ । पुरुषलाई प्रमुख पात्र (नायक) बनाउने परम्परालाई त्याग्दै भूपेन्द्रराज वैद्यले 'चम्पा'मा र भूपेन्द्र सुवेदीले 'मङ्गला'मा नारीलाई प्रमुख पात्र नायक बनाएर नवीनतम् प्रयोग गरेका छन् ।
- ट) बालकृष्ण समले 'चिसो चूल्हो' महाकाव्यमा निम्न वर्गीय परिवारको पात्रलाई नायक बनाए जस्तै 'चम्पा' मा वैद्यले निम्न वर्गीय परिवारको शनेलाई नायक बनाएर पूर्वीय काव्य परम्परामा उच्च कुलको वा क्षेत्रीय वंशी नायक नायकमा हुनुपर्ने परम्पराको अनुसरण नगरी निम्न वर्गीय परिवार तल्लो जातको नायकको सृजना गरेका छन् ।
- ठ) 'मङ्गला' महाकाव्य दुःखान्त महाकाव्य हो । यसमा कवि भूपेन्द्र सुवेदीले बालकृष्ण समले जस्तै पाश्चात्य दुःखान्त शैलीलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।
- ड) 'चम्पा' महाकाव्यमा चम्पालाई र 'मङ्गला' महाकाव्यमा मङ्गलालाई प्रमुख पात्र बनाई नायिका, नारीप्रधान महाकाव्य रचना गरिएको छ ।

ढ) भाव पक्षका आधारमा 'यात्रा' महाकाव्य उत्कृष्ट रहे पनि यसमा कला पक्ष खुकुलो देखिन्छ । कला र भाव दुवै पक्षका आधारमा 'मङ्गला' महाकाव्य 'यात्रा' र 'चम्पा' भन्दा उत्कृष्ट देखिन्छ ।

ण) आफूलाई आत्मपरक लेखक मान्ने ठाकुरप्रसाद आचार्यको 'यात्रा' महाकाव्यलाई परिष्कारवादी धारा भित्र राख्न सकिन्छ । त्यसैगरी 'चम्पा' र 'मङ्गला'लाई स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी धारा भित्र समेट्न सकिन्छ ।

यसरी महाकाव्य लेखन परम्परामा प्युठानी काव्यकारद्वारा लिखित महाकाव्यले महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । आत्मपरक शैली स्वच्छन्दतावादी, प्रगतिवादी विचार भएका सामाजिक विषय वस्तुमा रचित महाकाव्य नेपाली साहित्यका अनमोल कृति हुन् ।

'प्युठान जिल्लाका महाकाव्य कृतिको अध्ययन' शीर्षकमा तयार पारिएको यो शोधपत्रमा प्युठानी कविद्वारा लिखित नेपाली भाषाका महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ । प्युठान जिल्लाका महाकाव्यको बारेमा अरू पनि शोधकार्य हुन सक्ने सम्भावना रहेको देखिन्छ । भविष्यमा हुन सक्ने यस्ता सम्भाव्य शोध शीर्षकहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

- १) 'यात्रा' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन ।
- २) 'चम्पा' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन ।
- ३) 'मङ्गला' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

१. अधिकारी, भीमप्रसाद (२०६४), 'प्युठान जिल्लाका प्रमुख कवि र तिनका काव्यकृतिको विश्लेषण' अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
२. अवस्थी, महादेव (२०६४), आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श, काठमाडौं : इन्टेलेक्च युअल्ज बुक प्यालेस ।
३. आचार्य, ठाकुर प्रसाद (२०६२), यात्रा, दाङ : कवि स्वयम् ।
४. आचार्य, मेघराज र अन्य (सम्पा.) (२०२१), सुमन, प्युठान: (३: ३: पृ. ८५)
५. त्रिपाठी, वासुदेव (२०२७), 'महाकाव्य : बुढो पुरानो विधा' प्रज्ञा, (पृ.९५-११०) ।
६. त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०४६), नेपाली कविता भाग-४, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
७. पाण्डे, यज्ञवीर (२०६१), 'प्युठान जिल्लाका निबन्धकार र तिनका निबन्धको विश्लेषण' अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
८. महतारा, बलबहादुर (२०६१), 'नेपाली साहित्यमा प्युठान जिल्लाको योगदान' अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
९. राउत, शिवा (२०६९), 'भूपेन्द्रराज वैद्यको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको विश्लेषण' अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
१०. रिजाल, देवेन्द्रकुमार (२०६८), 'मेरो अनुभूतिमा मङ्गला महाकाव्य', अन्तर्ध्वनि, (४२:३२ पृ. २-१९) राप्ती साहित्य परिषद् दाङ ।
११. विष्ट, भगवती (२०६४), 'भूपेन्द्र सुवेदीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन', अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि. वि. कीर्तिपुर
१२. विश्वनाथ, कविराज (२०५६), साहित्य दर्पण, वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।
१३. वैद्य, भूपेन्द्रराज (२०६६), चम्पा, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन लिमिटेड ।
१४. शर्मा, इन्दिरा (२०६५), 'ठाकुरप्रसाद आचार्यको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको विश्लेषण' अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

१५. शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र प्रसाद लुईटेल (२०६६), शोधविधि, चौथो संस्करण ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
१६. शर्मा, खेमराज (२०६८), 'सुवेदीको मङ्गला महाकाव्य' राप्तीदूत, (३४:११ पृ.२७-२९) दाङ ।
१७. सुवेदी, केशव (२०५१), 'रापतीका कविता : पृष्ठभूमि र परम्परा' मध्यपश्चिमका कविता, काठमाडौं : (म.सा.प.) ।
१८. सुवेदी, भूपेन्द्र (२०५६), 'प्युठानको साहित्यिक सेरोफेरो चहार्दा' खसानी, काठमाडौं: मध्य पश्चिम साहित्य परिषद (१:१ पृ. ८५)
१९. _____ (२०६४), 'कथा सन्दर्भमा प्युठानी प्रतिभाहरू' अन्तर्ध्वनी, (३८: १५ पृ. ७), दाङ : राप्ती साहित्य परिषद ।
२०. _____ (२०६७), मङ्गला, प्युठान : स्वर्गद्वारी पुस्तक पसल ।